

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

Krešimir Košta

**USPOREDBA HABSBURŠKOG,
MLETAČKOG I OSMANSKOG
KRAJIŠKOG SUSTAVA**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

HRVATSKI STUDIJI

ODJEL ZA POVIJEST

KREŠIMIR KOŠTA

**USPOREDBA HABSBURŠKOG,
MLETAČKOG i OSMANSKOG
KRAJIŠKOG SUSTAVA**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: dr.sc. Mijo Korade

Zagreb, 2017.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad “Usporedba habsburškog, mletačkog i osmanskog krajiškog sustava” izradio potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentora prof. dr. sc. Mije Korade. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Sadržaj:

1. Uvod	5
1.1. Cilj rada	5
1.2. Metodologija rada	6
1.3. Uvod u povijesne prilike	7
2. Definicija pojma „krajina“	9
3. Teritorijalni ustroj	10
3.1. Teritorijalni ustroj habsburške krajine	10
3.2. Teritorijalni ustroj mletačke krajine	19
3.3. Teritorijalni ustroj osmanske krajine	22
4. Oružane snage	30
4.1. Habsburške oružane snage	30
4.2. Mletačke oružane snage	33
4.3. Osmanske oružane snage	41
5. Financiranje	49
5.1. Habsburško financiranje vojne krajine	49
5.2. Mletačko financiranje vojne krajine	52
5.3. Osmansko financiranje vojne krajine	55
6. Zaključak	57
7. Summary	59
8. Bibliografija	60

1. Uvod

1.1. Cilj rada

Cilj ovog diplomskog rada, kao što i sam naziv govori, je usporedba habsburškog, mletačkog i osmanskog krajiškog sustava. U uvodnom dijelu rada iznosim tezu rada te metodologiju rada. Potpoglavlje *Uvod u povijesne prilike* uvodi čitatelja u povijesnu situaciju na prijelazu u 15. i 16. stoljeće. Samoju usporedbi spomenutih krajiških sustava prethodi definicija pojma krajine. U glavnom dijelu rada cilj proučavanja je vojna povijest, odnosno analiza svih elemenata vojnokrajiškog sustava. Elemente vojnokrajiškog sustava čine teritorijalna podjela, utvrde, oružane snage, način ratovanja, logistika te financiranje. U poglavlju *Teritorijalni ustroj* analizirane su habsburške, mletačke i osmanske vojnouppravne teritorijalne jedinice i njihovi gradovi, odnosno utvrde, dok su poglavlju *Oružane snage* analizirani razmještaji jedinica i odnos snaga te način ratovanja na prostoru krajiških sustava. Iako se ovaj diplomski rad zasniva na vojnoj povijesti, smatram da je potrebno analizirati i ekonomsku pozadinu takvih sustava što analiziram u poglavlju *Financiranje* koje se bavi analizom financiranja vojnokrajiških sustava, odnosno omjerom financiranja lokalnim sredstvima i sredstvima državnih institucija te potrošnjom tih financija. Rad se bavi analizom habsburškog, mletačkog i osmanskog krajiškog sustava, točnije njihovim promjenama zbog konstantnih ratnih zbivanja, koja se protežu sve do kraja 17. stoljeća.

1.2. Metodologija rada

Metodologiju rada čini proučavanje knjiga i članaka vezanih uz habsburšku, mletačku i osmansku vojnu povijest na prostorima hrvatskih zemalja. Korištena literatura pisana je na hrvatskom i engleskom jeziku. S obzirom da rad obuhvaća razdoblje od dva stoljeća u radu nisu korišteni izvori koji bi stvorili detaljniju sliku krajiških sustava. Članci korišteni u radu uglavnom su preuzeti s internet stranica Hrčak i Academia.edu. U ovom poglavlju htio bih istaknuti neke autore i dijela koji su uvelike pomogli u pisanju ovog rada. Djelo *Država ili ne: Ustroj vojne krajine 1578. godine i Hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj politici* autorice Nataše Štefanec donosi detaljan pregled planova, strategija i obrane habsburškog djela krajine te je uvelike pomoglo u poglavlju o financiranju habsburškog krajiškog sustava. Autor Ive Mažuran u svojem djelu *Povijest Hrvatske od 15. do 18. stoljeća* detaljno opisuje osmanske snage na prostoru današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine te analizira teritorijalni ustroj osmanskog dijela krajine. Za dio rada vezanog za mletačku krajinu istaknuo bih važnost doktorske disertacije Domagoja Madunića pod nazivom *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the venetian defencive system in Dalmatia during the war of Crete (1645.-1669.)* u kojoj detaljno opisuje svaki aspekt mletačkog vojnog sustava na prostoru Dalmacije.

1.3. Uvod u povijesne prilike

Već početkom 15. stoljeća osmanske jedinice pljačkaju i ugrožavaju prostor hrvatskih zemalja. Padom Bosne 1463. godine osmanskim osvajačima otvoren je put prema dalmatinskim gradovima i središnjim hrvatskim prostorima. Ipak, do kraja te godine Matija Korvin uspio je protuudarom osvojiti velike dijelove zapadne i sjeverne Bosne, koji su do 14. st. bili sastavnim dijelom Hrvatske, odnosno srednjovjekovne Slavonije, a u doba ekspanzije bosanskih vladara ušli su u sastav njihova kraljevstva. Korvin je na osvojenim područjima izgradio obrambeni sustav između Save i Jadrana. No i on je, poput Sigismunda, trošio previše snage na srednjoeuropsku politiku, a da bi Osmanlijama zadao odlučniji udarac. U 70-im godinama 15. stoljeća osmanske su snage iz Bosne prodirale na hrvatski teritorij u dva glavna smjera: prema Slavoniji i prema Hrvatskoj sjeverno i južno od Velebita, što do prve četvrtine 16. stoljeća ostaje glavnim prostorom osmanskih ratova u Hrvatskoj. Ali, ako Matija nije zaštitio Hrvatsku od pustošenja, ipak je uspostavom protuturskog sustava, od Srebničke i Jajačke banovine do kraljevskih gradova u južnoj Hrvatskoj, za više od polovice stoljeća odgodio širenje Osmanskog Carstva na hrvatski prostor i to je važni, neprijeporni plod Korvinovog razdoblja.¹ Razdoblje njegove vladavine značilo je usporavanje osmanskih osvajanja i djelomično suzbijanje moći velikaša, ali nije moglo zaustaviti sveopću krizu Kraljevstva.

Nakon smrti Matije Korvina, koji nije ostavio zakonita nasljednika, plemstvo je 1490. godine izabralo Vladislava II. Jagelovića. Povratak dinastije Jagelovića na hrvatsko-ugarsko prijestolje označio je završno razdoblje srednjovjekovlja, obilježeno slabljenjem kraljevske vlasti i otporne snage Kraljevstva. Osmanlije su od početka devedesetih godina 15. stoljeća, nakon isteka sedmogodišnjeg primirja što ga je 1483. godine s njima bio sklopio Matija Korvin, provaljivali u Hrvatsku, ali Vladislav II nije mogao organizirati znatniji otpor. Za takav rat nije raspolagao ni s novčanim sredstvima niti s potrebnom vojskom, pa je bio primoran na sklapanje primirja s Osmanskim carstvom. U više-manje pasivni stav Jagelovića spram Osmanlija promjene unosi tek mletačko-osmanski rat što je započeo 1499. godine osmanskim provalama u zaleđa dalmatinskih gradova. Ugrožena na široku prostoru od Dalmacije do Peloponeza,

¹ Raukar, Tomislav, Hrvatska na razmeđu 15. i 16. stoljeća, Filozofski fakultet, Zagreb, 1990., str. 8.

Venecija je svim silama nastojala stvoriti protuturski savez i u nj uključiti i ugarsko-hrvatskoga kralja Vladislava II. Nakon dužih pregovora, u svibnju 1501. godine sklopljen je savez između Venecije, pape Aleksandra VI i Vladislava II, prema kojemu je ugarsko-hrvatski kralj trebao dobivati novčanu pomoć od 140.000 dukata godišnje.² Unatoč mletačkoj pomoći Jagelovići su, bez dovoljnih vlastitih prihoda i bez potpore plemstva, bili onemogućeni u bilo kakvu ustrojavanju djelotvorne obrane, što je na kraju 15. stoljeća bila glavna zadaća državne politike. To se stanje odrazilo najprije u Hrvatskoj, gdje je teret obrane spao na domaće plemstvo, uz određenu potporu Habsburgovaca, zainteresiranih za zaštitu svojih zemalja, i pape. Oslanjajući se na vlastita sredstva i skromnu pomoć dvora i stranih sila, hrvatski su banovi, primjerice Ivaniš Korvin, Ivan Karlović, Petar Berislavić, s uspjehom branili hrvatsku granicu, s istaknutom uporišnom točkom u Jajcu. Pogibija Petra Berislavića 1520. godine bila je stvarni udarac obrani, ali i simbolička prekretnica u dugotrajnu ratovanju, u kojem su do tada hrvatske zemlje bile pustošene, ali ne i osvajane.³ Zbog posljedica pljački i prodora velik broj veleposjeda i vlastelinstva u Hrvatskoj su ostajala bez stanovništva, čak i nestala u potpunosti pa samim tim i bila sve manje obranjiva. Mnogi su iseljavali osobito u Italiju, Istru i Dalmaciju, zatim Ugarska / Gradišće te unutarjnjoaustrijske zemlje.

Između 1490. godine i 1537. godine osmanska je opasnost postajala sve jačom, oslanjajući se na dva velika poraza, krbavski 1493. godine i mohački 1526. godine. Nakon stoje pogibijom bana Petra Berislavića 1520. godine zaključena ona epoha turskih ratova, kojima je ciljem bilo samo pustošenje i društveno slabljenje hrvatskih zemalja, nastupila je, za bana Ivana Karlovića, etapa ubrzana osvajanja Hrvatske. Između 1522. godine kada su Turci zauzeli Knin i Skradin, i 1528. godine kada je palo Jajce, konačno je razoren onaj dio korvinovog protuosmanskog sustava što se protezao hrvatskim područjem, odupirući se širenju Osmanskog Carstva na Hrvatsku i Slavoniju.⁴

² Raukar, Tomislav, Hrvatska na razmeđu 15. i 16. stoljeća, Filozofski fakultet, Zagreb, 1990., str. 9.

³ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=26386>

⁴ Raukar, Tomislav, Hrvatska na razmeđu 15. i 16. stoljeća, Filozofski fakultet, Zagreb, 1990., str. 10.

2. Definicija pojma „krajina“

Po mišljenju Drage Roksandića „Vojna krajina“ i „Vojna granica“ danas su prije svega stručni pojmovi, a to znači i koncepti. Kada je o profesionalnoj praksi riječ, oni su u upotrebi posljednjih stotinu, do stotinu i pedeset godina. Stvoreni su u vrijeme kada je Vojna krajina/Vojna granica nestajala kao imperijalna institucija.⁵ Dakako da je nemoguće poreći da su i jedan i drugi pojam korišteni i znatno ranije u vojnokrajiškoj praksi. U nas se smatra da su pojmovi „Vojna krajina“ i „Vojna granica“ u biti sinonimi.⁶ To je naročito onda slučaj kada ih se generalno koristi za cijelo razdoblje povijesti krajiške ustanove od kasnoga 15. ili ranoga 16. stoljeća pa sve do kasnoga 19. stoljeća, do njezina ukinuća. U starijim izvorima, sve do sredine 18. stoljeća, nigdje nema pridjeva „vojna“ u njezinu nazivu. Ustalit će se tek s „militarizacijom“, „regulacijom“ itd. dvorsko-apsolutističke provenijencije od sredine 18. stoljeća.⁷ U najranijim razdobljima i u latinskom i u hrvatskom i u njemačkom jeziku najčešće će biti riječi o kapetanijama.⁸ U potonjim će razdobljima, naročito od sredine 16. do kraja 17. stoljeća, biti korišteni mnogobrojni pojmovi. U hrvatskom jeziku će to biti jednostavno „krajina“, „konfin“ ili „kunfin“ — praćeni, kada je to trebalo, prostornim razgraničenjima kao što su „Hrvatska krajina“, „Primorska krajina“ itd.⁹ U njemački pisanim izvorima u tim ranijim razdobljima mnogo češće, ako ne i isključivo, koristit će se pojam „Grenze“ dakako, u mnoštvu pravopisnih oscilacija, kao i u slučaju hrvatskog jezika (npr. „Crabatische Gränitz“ ili „Mör Grenze“).¹⁰ U 17. stoljeću češće će se početi koristiti pojmovi „Warasdiner Generalat“ i „Carlstädter Generalat“.¹¹ Sredinom 18. stoljeća, bolje rečeno u drugoj polovici, počet će prevladavati pojam „Militär Graenitz“ pa „Militär Grenze“, odnosno, hrvatski „Vojna granica“, kao i „Vojna krajina“.

⁵ Roksandić, Drago, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti*, Barbat, Zagreb, 2003., str. 25.

⁶ Isto, str. 26.

⁷ Isto, str. 26.

⁸ Isto, str. 26.

⁹ Isto, str. 26.

¹⁰ Isto, str. 26.

¹¹ Isto, str. 27.

3. Teritorijalni ustroj

3.1. Teritorijalni ustroj habsburške krajine

Za obranu od velikog i dobro organiziranog osmanskog vojnog pogona bila je potrebna sustavna organizacija vojnokrajiške obrane i stalna vojska. Osim u slučaju velikih osmanskih kampanja prema sjeverozapadu, krajiško ratovanje uglavnom se odvijalo u obliku borbi za utvrde te u obliku sukoba manjih četa, pljačkanja i presretanja. Sustav obrane počivao je na gustoj liniji utvrda i stalnoj vojsci koja ih je posjedala. Osposobljavanje utvrda i zaposjedanje istih redovnom vojskom bili su glavni strateški ciljevi habsburške obrane tijekom 15. i 16. stoljeća.¹² Osmanska strategija ratovanja i osmanska vojska bila je usmjerana upravo na takvu koncepciju obrane. Dugotrajna ratovanja razvila su i sustav i taktiku osvajanja utvrda na habsburškoj granici kao i razvoj prateće artiljerije. Najveći doprinos novoj tehnologiji u izgradnji utvrda donosili su talijanski inovatori. Mada se toliko polagalo u utvrde, na Hrvatsko-slavonskoj krajini je tijekom 16. stoljeća izgrađena tek jedna moderna ratna obrambena tvrđava, odnosno renesansna utvrda, Karlovac. Nekoliko ih je obnavljano novim predrenesansnim ili renesansnim elementima poput Koprivnice, Čakovca, Varaždina i Siska, a većina malih, najvećim dijelom srednjovjekovnih i često polusrušenih utvrda, uvijek je nanovo bila utvrđivana zemljom i drvenim ogradama ili sazdana od drveta tzv. palanke. Vidljiv je bio prijelaz sa srednjovjekovnog kastruma ili burga na pojačanu gradnju kaštela Ogulin, Sisak, Gvozdansko, posebno manjih drvenih kaštela Sredičko, Letovanić, Hrastilnica, Kneja.¹³ Početkom prosinca 1537. godine kralj Ferdinand imenuje hrvatskog bana Petra Keglevića, a vijećnike i predstavnike svih svojih zemalja pozvao je u Graz zbog dogovora o daljnjim obrambenim mjerama i potrebama. Ferdinand je pozvao i hrvatsko plemstvo, koje je na saboru u Dubravi 5. studenoga utvrdilo stavove svojih zahtjeva u traženju rješenja „kako bi se sada i ubuduće trebalo oduprijeti turskoj sili.“ Ti su poslanici na savjetovanje u Graz donijeli popis konkretnih obrambenih mjera, a prva i najvažnija je bila popis svih graničnih utvrda koje treba obnoviti i osposobiti za obranu. U Hrvatskoj su to ove utvrde: Bihać, Ripač, Krupa, Novi, Otoka, Bušević, Cetin, Slunj, Izačić, Drežnik, Tržac, Kobasić tj. Brekovića,

¹² Štefanec, Nataša, *Država ili ne: ustroj vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*, srednja europa, Zagreb, 2011., str. 327.

¹³ Isto, str. 327.

Gradac s pogađem, Hrastovica, Kostajnica i Dubica.¹⁴ U Slavoniji bi za obranu trebale biti osposobljene ove utvrde: Kraljeva Velika, Subocki grad, Novska, Britvičevina, Ras, Pakrac, Bijela Stijena, Petrovina, Čaklovac, Kamengrad, Zelenjak, Sirač, Sredice, Kreštelovac, Dijankovac, Dišnik, Voćin, Orahovica, Bijela, Oporovec, Drenovac, Mikleuš, Korodž, Brezovica, Pašinec i Račica sv. Ivana.¹⁵

Godine 1543. počinje obnova i dogradnja utvrda oko starog varaždinskog grada, ali ni Osmanlije ne miruju. Sultan Sulejman ponovo s jakom vojskom upada u Ugarsku. U Slavoniji Ulama – paša i Murad – beg zauzimaju slabo branjeni Voćin, Stupčanicu, Bijelu Stijenu, Dobru Kuću i Sirač, a nakon dvomjesečne opsade predalo im se i Valpovo. Godine 1544. Osmanlije su osvojili Pakrac, Kreštelovac, Međurić, Čaklovac i Podborje (Daruvar), a Raču je narod sam zapalio i izbjegao.¹⁶ Nastavlja se utvrđivanje grada Varaždina. Obnavljaju se i dograđuju utvrde zagrebačkoga Gradeca i Kaptola, a počinje i izgradnja nove utvrde na utoku Save i Kupe, sisački kaštel.

Kada je 1552. godine isteklo prvo petogodišnje primirje s Osmanlijama, odmah počinju novi napadi. Turci osvajaju slabo branjenu Viroviticu i Čazmu. Dubravu su biskupski kmetovi sami spalili i razbježali se. Pala je i manja utvrda Ustilonja na Savi. Obranila se samo đurđevačka utvrda. Bilo je i više osmanskih prodora u dubinu branjenog područja i preko Une sve do Kupe i preko osvojene Moslavine i Podravine sve do Varaždina, no ta granična crta određena turskim osvajanjima 1552. godine nije se više nikada bitno mijenjala na štetu Hrvatske.¹⁷

Južni hrvatski krajevi nakon pada Obrovca, Skradina i Klisa, pa krbavskih utvrda, ipak nisu postali tako brzo plijenom osmanskih osvajanja. Bihać je dobro utvrđen položajem na unskom otoku, pa se stoga kapetan kraljevske vojske s nešto jačom vojnom posadom najduže održao. Godine 1528. počinje strateško okupljanje utvrda Ripča, Sokolca i Brekovice te potpadanje njihovih vojnih posada pod zapovjedništvo bihaćkog kapetana.¹⁸ Novi na Uni je od 1524. godine u kraljevskoj vlasti i brani ga kraljevska vojna posada. Krupu je također zaposjela kraljevska posada pa je i ona došla

¹⁴ Valentić, Mirko, *Prvi koraci u Izgradnji Vojne krajine*, u: Povijest Hrvata, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005., str. 27.

¹⁵ Isto, str. 27.

¹⁶ Isto, str. 28.

¹⁷ Isto, str. 28.

¹⁸ Kruhek, Milan, *Senjska i Bihaćka kapetanija*, u: Povijest Hrvata, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005., str. 28.

pod zapovjedništvo bihaćkog kapetana. Kada je 1535. godine bihaćkim kapetanom postao Petar Keglavić, on je nastojao toj obrani pridružiti i napuštenu utvrdu u Izačiću.¹⁹ Prostor nazvan Bihaćkom kapetanijom je stvoren prije 16. stoljeća, a njegovom obranom iz kraljevskih utvrda zapovijedao je bihaćki kapetan u kraljevo ime. Kralj financira i opskrbljuje vojnike ratnom opremom i namirnicama.

Na sličan je način kralj Ferdinand organizirao obranu oko grada Senja. Senj je, kao i Bihać, bio kraljevski grad. Nakon što ga je Frankapanima oduzeo M. Korvin, oni ga nikad više nisu uspjeli vratiti u svoj posjed. A kako nisu više mogli braniti niti neke ličke i vinodolske utvrde, prepuštaju ih kraljevoj obrani, te su tako i te utvrde došle pod vojno zapovjedništvo kapetana grada Senja. Pod njegovim su zapovjedništvom bile vojne posade u Otočcu i Prozoru, pa Bagu i Jablancu, tako da je već 1527. godine Senjska kapetanija obuhvaćala dosta širok obrambeni prostor uz jadransku obalu i prostrano područje u senjskom zaleđu u Lici.²⁰ Kada je nakon dužih pregovora i kraljevih nastojanja pod zapovjedništvo kapetana u Senju potpala i obrana Ledenica i Brinja, čini se već 1530. godine, bila je dovršena teritorijalna obrambena organizacija područja između Velebita i Kapela, bila je, dakle, uređena Senjska kapetanija.²¹

Razdoblje kvalitetnije obrambene organizacije u južnim hrvatskim krajevima dolazi nakon 1538. godine, kada je kapetanom grada Senja postao Ivan Lenković.²² Već je godinu dana ranije kralj na to područje poslao posebno vojno povjerenstvo koje je imalo zadatak istražiti obrambeno stanje svih tamošnjih graničnih utvrda, posebice brojčano stanje njegovih vojnih posada. Lenković je ipak prihvatio zapovjedništvo nad Senjskom kapetanijom tek nakon što mu je kralj obećao da će biti riješena tri glavna problema obrane toga područja: građevna obnova i modernizacija starih utvrda, dovoljan broj vojnih posada u njima, te redovita plaća i potrebna opskrba vojnih posada ratnom opremom i živežom.²³ Lenković je počeo utvrđivati obranu Senjske kapetanije građevinskom obnovom njezinih ključnih utvrda. On obnavlja stare gradske utvrde

¹⁹ Isto, str. 28.

²⁰ Isto, str. 29.

²¹ Isto, str. 29.

²² Isto, str. 29.

²³ Isto, str. 29.

Senja, a nad gradom gradi Nehaj kulu. Obnavlja stare utvrde Otočca i Brinja. U Brinju podiže i neke nove, renesansne obrambene fortifikacije.²⁴

Dok je jugozapadna granična crta od Bihaća do Senja Lenkovićevim radom bila utvrđena i stabilizirana, te dok su u dravsko – savskom međurječju turska osvajanja do sredine 16. stoljeća stigla do svoje krajnje zapadne granične crte, dotle je obrana Hrvatske na Unskoj Krajini bila neriješena. Padom Dubice i Jasenovca 1538. godine te turskim napadom na Zrinsko pounje nanesena je ogromna šteta obrani tog područja. Kada je pak izdajom obrane Kostajnica 1556. godine pala u turske ruke, potom i Novi na Uni, a zatim i duge manje utvrde i straže u Pounju, obrana Hrvatske na turskoj graničnoj crti bila je posve uništena. Težište obrane prenosi se s južnih na sjeverne strane Zrinske gore.²⁵ Na drugoj strani počinje vrijeme izgradnje kupske granične fronte. Obranu prostora između Kupe i Zrinske gore predvodila zagrebačka Crkva, jer su tu bili posjedi zagrebačkog kaptola i biskupa. Godine 1539. ban Petar Keglević, razmišlja o obrani Hrvatske na Kupi. Javlja kralju da je postavio straže na važnim kupskim prijelazima i traži da se tu podignu potrebne stražarske utvrde, i to „jedna blizu mjesta Siska, druga pod hrastovičkim naseljem, treća blizu kaštela u Pokupskom, a četvrta blizu Berkiševine, koja se zove Strelički brod“.²⁶ Godine 1552. završena je izgradnja kaštela u Sisku, gradnju su naručili i izvršili zagrebački kanonici. Izgradnjom kaštela u Sisku i postavljanjem okolnih manjih utvrda pod vojno zapovjedništvo te nove utvrde, zagrebački je kaptol uspio stvoriti regionalnu obrambenu strukturu sličnu onoj kapetanija u Bihaću i Senju. Tako su za Sisak bile vezane posade i straže i Blinji, Vinodolu, Gorama i Hrastovici. O potpori kaštela bile su ovisne i udaljenije utvrde, kao Gradac Veliki i Mali, Stara Petrinja, Sokol i Čuntić kula.²⁷ Bolje su utvrđene i slijedeće utvrde: Hrastovica, kaštel u Pokupskom, te Pecki kula i Klimna gora.²⁸

Istovremeno s izgradnjom kaštela u Sisku počinju i radovi na Varaždinu. Organizator tih radova je Ivan Ungnad, koji godine 1543. godine preuzima od kralja

²⁴ Isto, str. 29.

²⁵ Kruhek, Milan, *Obrana Hrvatske na Unskoj krajini i njezino premještanje na Kupsku krajinu*, u: *Povijest Hrvata*, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005., str. 32.

²⁶ Isto, str. 32.

²⁷ Isto, str. 33.

²⁸ Isto, str. 33.

Varaždin.²⁹ Početak izgradnje varaždinskih utvrda označava početak izgradnje tvrđavskog obrambenog sustava na cijeloj crti obrane između Drave i Save. Izgradnja novih utvrda uglavnom je gotova i iste godine kad i izgradnja sisačkog kaštela, 1552. godine. Otvaraju se i gradilišta drugih utvrda te granične crte: u Koprivnici, Đurđevcu, Križevcima i Ivaniću.³⁰ Godine 1537. kralj Ferdinand uz pomoć svojih vojnih stratega i povjerenstava želi provesti plan centralizacije granične obrane i riješiti jedinstveno vojno zapovjedništvo u Hrvatskoj i Slavoniji. Plan je uključivao i privatne granične utvrde hrvatskog plemstva i vojsku Kraljevine Hrvatske pod zapovjedništvom hrvatskog bana. Plan je uspješno proveden na području između Save i Drave jer su tamo već bile izgrađene nove tvrđave, ali izazvao probleme zbog obrane južnih i zapadnih granica u gorovitom području zavelebitskog prostora, Like i Banovine zbog puno manjih utvrda u privatnom posjedu. Kada je Lenković na Saboru održanom u srpnju 1558. godine u Steničnjaku predložio rušenje nekih utvrda, posebno Zrina i Slunja, sabornici su taj zahtjev odbili. Umjesto povlačenja Sabor traži aktivniju obranu, veću kraljevu pomoć kojom bi se stare utvrde osposobile za nove obrambene zadaće.³¹ Umjesto rušenja, Sabor u Steničnjaku točno određuje čiji će podložnici obnavljati građevno stanje određenih graničnih utvrda toga područja. Odredio je točne položaje, broj stražara i obvezu njihova održavanja. Te su straže trebale nadzirati prostor od Save, preko Petrove i Zrinske gore, sve do rijeke Une i Plitvica, i tako povezati obranu utvrda u Zrinskom Pounju s utvrdama na Zrinskoj Gori i Kupi.³²

Dobar uvid u teritorijalno stanje te stanje utvrda donosi nam Lenkovićev izvještaj o hrvatskim utvrdama koji je nastao 1561. godine počinje opisom stanja utvrda hrvatskog graničnog područja. Od Siska do Trsta opisao je stotinjak utvrđenih mjesta: starih feudalnih gradova, kaštela, kula, utvrđenih sakralnih objekata, čardaka, utvrđenih

²⁹ Kruhek, Milan, *Oblikovanje Slavonske krajine*, u: Povijest Hrvata, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005. str. 33.

³⁰ Isto, str. 33.

³¹ Kruhek, Milan, *Prvi pokušaji centralizacije tvrđavskog sustava u južnoj i sjevernoj Krajini na pravicima Sava-Senj i Sava-Drava*, u: Povijest Hrvata, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005., str. 34.

³² Isto, str. 34.

trgovišta i gradova. Od tog broja već ih je desetak bilo porušeno ili napušteno. Lenković predlaže rušenje i napuštanje još 23 takva položaja.³³

Uz stare kapetanije, Bihaćku i Senjsku, na hrvatskom graničnom području osnovane su dvije nove Ogulinska i Hrastovička kapetanija. Senjskoj je kapetaniji uz podređene utvrde Brinje, Brlog, Bag, Ledenice, Prozor, Otočac i Dabar, dodana još i Lička Jasenica.³⁴ Za obranu prostora preko kapelskog gorja uređena je Ogulinska kapetanija sa sjedištem u Ogulinu. Pod zapovjedništvo ogulinskog kapetana spadale su utvrde Stari Plaški, Modruš, Tounj, Ključ na sutoku Mrežnice i Tounjčice, Oštarije i straža u Sv. Jurju kod Ogulina.³⁵ Stara Bihaćka kapetanija najviše se proširila i to sjeverno od Bihaća, na utvrde u porječju Korane i Gline i na zapadnu stranu Petrove Gore. Tako se u popisu iz 1576. godine spominje čak 28 utvrda te kapetanije.³⁶ Taj će se broj mijenjati nakon osnivanja kapetanijskog središta u Hrastovici. Ta je kapetanija obuhvatila sve utvrde Zrinske gore i područja od Gline do Save i Siska. Hrastovička se kapetanija nije uspjela teritorijalno organizirati, jer su najveći dio tog prostora i tamošnjih utvrda osvojili Turci u velikoj ofenzivi Bosanskog sandžaka Ferhat – paše tijekom 1577. i 1578. godine.³⁷ Teritorijalna organizacija utvrda na području između Drave i Save bila je jednostavnija i logičnija. Tu su nove renesansne tvrđave postale sjedište kapetanija. Tako su bile uređene Križevačka, Koprivnička, Ivanička, Varaždinska i Zagrebačka kapetanija. Križevačkoj je kapetaniji pripadalo deset utvrda i straža, Koprivničkoj pet, Ivaničkoj šest, Varaždinskoj četiri, a zapovjedništvu kraljevske vojske u Zagrebu sedam susjednih utvrda i utvrđenih mjesta.³⁸ Prema konačnom popisu iz 1577. godine Hrvatska je granica imala 53 utvrde s kraljevom vojnom posadom.³⁹

Godine 1578. na saboru u Brucku na Muri odlučeno je da će se popravljati stare utvrde i graditi nove. Među novim utvrdama na prvom je mjestu bila izgradnja vojnog grada utvrđenog renesansnim bedemima i bastionima, na sutoku Kupe i Korane,

³³ Kruhek, Milan, *Hrvatske utvrde u popisu Ivana Lenkovića iz 1561. i stanje obrane u izvješću kraljevskog povjerenstva iz 1563. godine*, u: *Povijest Hrvata*, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005., str. 35.

³⁴ Kruhek, Milan, *Kapetanije u Hrvatskoj i Slavonskoj krajini*, u: *Povijest Hrvata*, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005., str. 36.

³⁵ Isto, str. 36.

³⁶ Isto, str. 36.

³⁷ Isto, str. 36.

³⁸ Isto, str. 36.

³⁹ Isto, str. 36.

budućeg grada Karlovca.⁴⁰ Izgradnjom karlovačke utvrde (1579.-1581.), otvaranjem mnogih gradilišta na kupskoj crti granične obrane između Karlovca i Siska i drugog velikog graditeljskog razdoblja na pograničnoj crti između Drave i Save, u kojem će do početka zadnjeg desetljeća 16. stoljeća biti dovršene najveće i najvažnije utvrde u Slavonskoj krajini, uglavnom je dovršena izgradnja tvrđavskog obrambenog sustava na sve tri obrambene fronte.⁴¹

Od 1584. do 1586. godine obnavljaju se neke važnije utvrde južne obrambene crte između Bihaća, Senja i Karlovca.⁴² I kupska granična crta bila je do kraja zadnjeg desetljeća 16. stoljeća spremna za obranu. Već 1579. godine Hrvatski sabor je nabrojao utvrde i straže koje brane crtu obrane od Siska do Karlovca: Sisak, Brest, Prčevo, Hergović, Gorica, Letovanić, Berkiševina, Šišinec, Mišljenović, Degoj, Augušanovac, Sredičko, Luka, Rečica i Gaza kod Karlovca. Tu je i kaštel u Pokupskom, a u pozadini straže u Topuskom, Gorama, Hrastovici i Steničnjaku.⁴³ Nizvodno od Siska podignuta je predstraža sisačkom kaštelu u Hrastilnici, a uzvodno od Karlovca također su utvrđena dva prijelaza preko Kupe, kod Prilesja i Vinice. Ta je dobro utvrđena granična crta izdržala je sve napade bosanskog beglerbega Hasan-paše na Sisak i kupsku obrambenu granicu u vremenu od 1591. do 1595. godine.⁴⁴ Velikim porazom Turaka kod Siska 22. lipnja 1593. godine te konačno dobivenim ratom za sisački kaštel i tursku utvrdu u Petrinji 1595. godine završen je „Kupski rat“ za Hrvatsku.⁴⁵ Počinje „Dugi rat“ s Turcima u Ugarskoj i traje do 1606. godine. Tada na hrvatskim granicama već započinje obnova oštećenih utvrda. Dovršavaju se neki nedovršeni građevinski planovi u gradnji slavonskih tvrđava.

Krajiški vojni zapovjednici Slavonske krajine obnavljaju, popravljaju i dovršavaju izgradnju slavonskih graničnih utvrda. U tom se poslu posebice istaknuo njezin zapovjednik Vid Halek koji od 1584. godine do 1588. godine uz pomoć i nadzor kraljevskih povjerenstava i Gradačkog dvorskog ratnog savjeta dovršava gradnju

⁴⁰ Kruhek, Milan, *Granična obrana do kraja 16. stoljeća i Kupski rat za obranu Hrvatske*, u: *Povijest Hrvata*, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005., str. 39.

⁴¹ Isto, str. 39.

⁴² Isto, str. 40.

⁴³ Isto, str. 40.

⁴⁴ Isto, str. 40.

⁴⁵ Isto, str. 40.

najvažnijih tvrđavskih sustava u Koprivnici, Križevcima i Ivaniću.⁴⁶ Građevno povjerenstvo u izvještaju od 27. listopada 1588. godine to granično područje još navodi kao veliko otvoreno gradilište.⁴⁷

Na kraju 16. stoljeća i prije negoli je mirom ugovorenim na ušću Žitve u Dunav 1606. godine bio završen rat na ugarskom ratištu, hrvatske su granice bile definitivno određene, utvrđene i uređene.⁴⁸ Granično područje između Drave i Save brane krajiške kapetanije u Koprivnici, Križevcima i Ivaniću s posadama u utvrdama i stražama koje su pod njihovim zapovjedništvom. Vrhovni zapovjednik Slavonske krajine ima sjedište u Varaždinu, pa taj granični prostor dobiva naziv Varaždinski generalat.⁴⁹ Logističku im podršku daje pričuvna vojska sa spremištima oružja i namirnica u Zagrebu i Varaždinu.

Ključnu obrambenu ulogu na Savi ima sisački kaštel koji drže i brane zagrebački kanonici. Na kupskoj crti obrane, uz druge manje značajne utvrde, važnije mjesto ima, uza spomenutu novu tvrđavu u Petrinji, i kaštel u Sredičkom, koji je postao sjedištem kapetanije kapetana hrvatske vojske, a kojom je zapovijedao hrvatski ban. Predstraže utvrdama na Kupi bili su u Gorama, Hrastovici, Topuskom i Steničnjaku.⁵⁰ Ta je Kupska krajina bila početak stvaranja treće krajiške vojne oblasti, buduće Banske krajine. Južnu i zapadnu granicu Hrvatske branile su utvrde zapadnih obronaka Petrove gore i utvrde uzduž toka rijeke Korane, sve do Slunja i Plitvica, te utvrde Senjske kapetanije, gdje južnu crtu obrane drže Brinje, Brlog i Otočac. Te su utvrde pod neposrednim zapovjedništvom kapetanija u Senju i Ogulinu, odnosno pod vrhovnim zapovjedništvom zapovjednika Karlovačke ili Hrvatske krajine.⁵¹

Tako branjena granica od Drave do Jadranskog mora, teritorijalno podijeljena na kapetanijska zapovjedništva s vrhovnim vojnim zapovjednicima triju graničnih oblasti ili krajina. Slavonske ili Varaždinske, Kupske ili Banske i Hrvatske ili Karlovačke krajine, kojima je svima u ime kralja u svim vojnim stvarima bio nadređen jedan od nadvojvoda, član vladajuće habsburške kuće, bila je slika konačnog vojnog ustroja

⁴⁶ Isto, str. 40.

⁴⁷ Isto, str. 40.

⁴⁸ Isto, str. 41.

⁴⁹ Isto, str. 41.

⁵⁰ Kruhek, Milan, *Kupska krajina i početak stvaranja Banske krajine*, u: *Povijest Hrvata*, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005., str. 41.

⁵¹ Isto, str. 41.

obrane hrvatskih granica na kraju Stogodišnjeg hrvatskog protuturskog rata.⁵² To granično područje krajiških kapetanija koje je zbog obrambenih potreba, oduzeto prijašnjim feudalnim vlasnicima postaje sve ovisnije o svojim vojnim zapovjednicima i višim institucijama vojnih vlasti. Taj proces stvaranja posebnog krajiškog teritorija nastavlja se i u 17. stoljeću, sve do njegove posvemašnje izdvojenosti od bilo kakve vlasti Hrvatskog sabora.⁵³

⁵² Isto, str. 41.

⁵³ Isto, str. 42.

3.2. Teritorijalni ustroj mletačke krajine

Djelovanje mletačke vlade se temeljilo na centralizaciji odlučivanja, odnosno sve odluke vezane uz gospodarstvo ili vojsku donosile su se tijelima mletačke državne vlasti. Zbog takvog principa djelovanja mletačke krajine promijenili su se teritorijalno-politički odnosi bokeljskih i dalmatinskih gradova koji su potpali pod upravu Mletačke Republike nakon osvajanja početkom 15. stoljeća. Time su postali sastavni dio mletačkih prekomorskih posjeda (*terre da mar*). Posebna područja bila su mletački posjedi na Jadranu (Golfo, Culphum) od Istre do Albanije. Tu se posebno izdvajala mletačka pokrajina Dalmacija. Prekojadranski posjedi bili su podređeni razvoju i probirku gradova u lagunama.

Na čelu mletačke Dalmacije bio je generalni providur, koji je stolovao u Zadru, izabran od mletačkog Velikog Vijeća na tri godine. Generalni providur imao je u svojim rukama cjelokupnu civilnu i vojnu upravu Dalmacije.⁵⁴ Dalmacija se dijelila na autonomne komune: Cres i Osor, Krk, Rab, Zadar, Pag, Nin, Šibenik, Split, Trogir, Omiš, Brač, Hvar, Korčula i novi i najnoviji posjed.⁵⁵ Autonomne komune upravljale su se po statutima, koje su ranije, u srednjem vijeku dobile i koje im je Venecija potvrdila, dok se novi posjed upravljao samo po mletačkim zakonima. Pojedininim komunama stajali su na čelu knezovi, koji su se u raznim komunama različito zvali. U Zadru je na čelu komune stajao knez (*conte*), u Splitu, Trogiru i Šibeniku knez i kapetan (*conte e capitano*), u Hvaru knez i providur (*conte e proveditore*), u Osoru, Cresu, Rabu, Krku, Pagu, Ninu, Korčuli, na Braču, u Omišu i Makarskoj knez (*conte*).⁵⁶ Uz kneza slala je Venecija u Zadar jednog kapetana i jednog kamerlenga, u Split, Trogir, Šibenik i Hvar jednog kamerlenga.⁵⁷

U Dalmaciji je razdoblje od rata 1499. – 1503. godine do Rata Svete lige 1537. godine svjedočilo o upornoj, ali dugoročno neuspješnoj obrani hrvatskih banova Ivaniša Korvina i Petra Berislavića, koji je od 1513. godine do pogibije 1520. godine zaustavljao osmanski pritisak na Hrvatsku.⁵⁸ Najučestalije provale u dalmatinske

⁵⁴ Novak, Grga, *Prošlost Dalmacije*, Golden Marketing, Zagreb, 2001., str. 184.

⁵⁵ Isto, str. 184.

⁵⁶ Isto, str. 184.

⁵⁷ Isto, str. 184.

⁵⁸ Bertoša, Miroslav, Vrandečić, Josip, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Leykam International, Zagreb, 2007., str. 20.

distrikte, njih 11, uslijedile su 1510. godine, a 1520. i 1521. godine Osmanlije dvadesetak puta ugrožavaju gradska područja.⁵⁹ Mletački je obrambeni sustav ovisio o Klisu i Ostrovici, bedemu stare Lučke županije i ključu Zadra. Početkom ljeta 1522. godine bosanski sandžak Husrevbeg lako je zauzeo Knin i Skradin, branike rijeke Krke. Godine 1523. pala je i Ostrovica.⁶⁰ Nakon dužeg otpora Obrovac se predao 30. ožujka 1527. godine. Zadarski kapetan Zaharija Valaresso istaknuo je u rujnu 1527. godine da se Turci nakon pada Obrovca danomice nalaze pred gradskim vratima.⁶¹ U Ratu Svete lige 1537.-1540. godine Venecija se našla pred teškim zadatkom obrane svojih gradova i kaštela na istočnojadranskoj obali. Rat je u pokrajini otvoren godine 1537. padom Klisa koji je služio kao udarna baza smještena između Splita i osmanskog zaleđa.⁶² Teški angažman na Terrafermi od 1509. do 1529. godine urodio je kampanjskim pristupom dalmatinskim fortifikacijama čija je ratna tehnologija, prema procjenama stručnjaka, mogla izdržati samo tjedan osmanske opsade.⁶³

Pad Klisa, posljednje hrvatske utvrde na jugu, morski poraz koalicije kod Prevese i gubitak mletačke Vrane i Nadina 1538. godine i svih kopnenih uporišta u Grčkoj prisilili su Mlečane na potpisivanje mira s Osmanskim carstvom 1540. godine.⁶⁴ Rat Svete lige bio je prekretnica za mletačku upravu u Dalmaciji jer su komune po prvi put izgubile dijelove distrikta i kompletno hrvatsko zaleđe, u trenutku kad ih je mletačka trgovačka oligarhija svela na poljoprivrednu proizvodnju. Mirovnim su ugovorom godine 1540. Mlečani dobili nesigurnu i nedefiniranu dalmatinsku granicu s prepolovljenim distriktima i susjednim osmanskim sandžacima. Mletačka oligarhija nastojala je umiriti i upoznati Osmanlije izbjegavanjem provokacija i privlačenjem osmanske prijadranske trgovine u vlastite dalmatinske luke.

Doba koegzistencije i dugoročnog smirivanja mletačko-turskih odnosa završilo je početkom Ciparskog rata 1570. godine.⁶⁵ Tijekom Ciparskog rata dalmatinski su se gradovi, posebice Zadar, suočili s osmanskom opsadom, opustjelim zaleđem, pothranjenim stanovništvom, bubonskom kugom, unovačenim galijotima i skupim

⁵⁹ Isto, str. 20.

⁶⁰ Isto, str. 21.

⁶¹ Isto, str. 21.

⁶² Isto, str. 21.

⁶³ Isto, str. 21.

⁶⁴ Isto, str. 22.

⁶⁵ Isto, str. 22.

žitom. Na osnovi sklopljenog mira 7. ožujka 1573. godine Mlečani su u Dalmaciji ostali bez Zemunika, Solina i Kamena, čime su distrikti gradova dostigli svoj najmanji opseg za vrijeme mletačke uprave.⁶⁶

Teritorij koji je Venecija stekla u ratovima u 17. i 18. stoljeću bio je razdijeljen u pet okruga (Obrovac, Knin, Sinj, Klis i Imotski).⁶⁷ Svakom je okrugu stajao na čelu jedan providur. Kotari Neretve i Vrgorca imali su na čelu domaće ljude, s naslovom soprintendenti, koje je Venecija imenovala zbog njihovih zasluga za republiku.⁶⁸ Poljica su birala svog kneza, koga je Venecija potvrđivala.⁶⁹

⁶⁶ Bertoša, Miroslav, Vrandečić, Josip, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Leykam International, Zagreb, 2007., str. 22.

⁶⁷ Novak, Grga, *Prošlost Dalmacije*, Golden Marketing, Zagreb, 2001., str. 185.

⁶⁸ Isto, str. 185.

⁶⁹ Isto, str. 185.

3.3. Teritorijalni ustroj osmanske krajine

Od osnivanja osmanske države važnu ulogu imali su pogranični krajevi, točnije krajišta (serhat), o kojima je središnja vlast uvijek pokazivala izuzetnu brigu, njihovi vojni zapovjednici i sandžakbegovi imali su znatno veća ovlaštenja od zapovjednika izvan takvih područja, pa su mogli samostalno donositi odluke i vojno djelovati s namjerom širenja osmanske vlasti.⁷⁰ Širenjem osmanske vlasti krajiško se područje stalno pomicalo, zbog čega su prethodno uspostavljene takve oblasti gubile vojno-krajiški status.

U organizaciji osmanske vlasti sandžak (liva) je bio osnovna jedinica koja je pokrivala veće područje, a na njegovu čelu bio je vojni namjesnik ili sandžakbeg (mir-i liva). Kao simbol svoje vlasti nekada je sandžakbeg dobivao od sultana sandžak, tj. zastavu.⁷¹ Pored upravnih, sandžakbeg je u prvom redu obavljao vojne dužnosti i vodio osmansku vojsku s područja sandžaka u rat. U obavljanju tih dužnosti imao je i svoje pomoćnike, odnosno alajbega, (zapovjednika spahija), čehaju, janičarskog agu, čeribaše (zapovjednike akindžija), vojvode i druge niže vojne zapovjednike.⁷² Ovisno o položaju u granicama Osmanskog Carstva, neki sandžaci nazivani su krajiškim ili udžsandžacima, čiji su sandžakbegovi imali veća vojna i politička ovlaštenja.⁷³ Područje sandžaka dijelilo se na sudsko-upravne jedinice, kadiluke ili kaze. Na čelu kadiluka bio je kadija (sudac) kao jedina ovlaštena osoba u obavljanju sudskih poslova na području kadiluka.⁷⁴ Osim toga, imao je kadija široka ovlaštenja i dužnosti u području vojne i građanske uprave i pravo nadzora zakonitosti svih odluka i rješenja koje donose organi vlasti. Kadiluk se dijelio na manja sudska okružja -nahije, na čijem čelu su bili naibi kao kadijini opunomoćenici, u čije ime su obavljali pravne i upravne poslove.⁷⁵ Veći broj sandžaka činilo je najvišu upravnu jedinicu koja se zvala beglerbegluk, ajalet ili pašaluk.⁷⁶ Na čelu beglerbegluka stajao je, u svojstvu namjesnika pokrajine, beglerbeg (beylerbey) u značenju beg nad begovima, knez nad knezovima, vojvoda nad

⁷⁰ Mažuran, Ive, *Povijest Hrvatske od 15. do 18. stoljeća*, Golden marketing, Zagreb, 1998., str. 166.

⁷¹ Isto, str. 174.

⁷² Isto, str. 174.

⁷³ Isto, str. 174.

⁷⁴ Isto, str. 174.

⁷⁵ Isto, str. 174.

⁷⁶ Isto, str. 174.

vojvodama i sl. Od 17. stoljeća imali su beglerbegovi naslov vezira, a sandžakbegovi naslov paše.⁷⁷

U europskom dijelu Osmanskog Carstva prva takva jedinica bio je Rumelijski beglerbegluk, osnovan između 1371. i 1385. godine.⁷⁸ Ime Rumelija u turskom (Rumeliye, Rum-ili) doslovno znači Grčka, to jest grčka zemlja, a u prenesenu značenju kršćanska zemlja ili zemlja kršćana.⁷⁹ Širenjem osmanske vlasti u 15. i 16. stoljeću, novoosnovani sandžaci u Srbiji, Grčkoj, Albaniji, Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i dijelovima Hrvatske, pripojeni su Rumelijskom ajaletu. Osnivanjem Budimskog beglerbegluka 1541. godine, izdvojeni su Zvornički, Osječko-srijemski i Požeški sandžak iz Rumelijskog i pripojeni Budimskom pašaluku.⁸⁰

Zapadni dio Slavonije sve do Čazme, osvojen između 1542. i 1552., bio je priključen Bosanskom sandžaku. Kad je 1557. osnovan Čazmanski sandžak, nije pripojen Budimskom nego Rumelijskom beglerbegluku.⁸¹ Provodeći novu upravnu podjelu 1580. osnivanjem Bosanskog pašaluka izdvojeni su Čazmanski, tada već Pakrački, Požeški i Zvornički sandžak iz Rumelijskog i Budimskog i pripojeni Bosanskom pašaluku.⁸² Nakon zauzimanja Kanizse (Nagykanizsa) u jugozapadnom dijelu Ugarske 1600. godine i osnivanja Kaniškog ajaleta, izvršena je posljednja upravna promjena, pa je Požeški sandžak izdvojen iz Bosanskog i pripojen Kaniškom ajaletu, dok je Pakrački, odnosno Cernički sandžak zadržao svoje mjesto u Bosanskom pašaluku, u čijem će sastavu oni ostati sve do kraja osmanske vladavine.⁸³

Koje gradove i područja je obuhvaćao turski serhat i koliko vojske je bilo u njima, vrlo nepouzdana govori popis iz 1577. godine. Prema tome popisu na hrvatskom i slavonskom dijelu osmanskog serhata bilo je 36 gradova, uključujući Osijek, Gorjane i Đakovo.⁸⁴ Vrlo iscrpan i pravi odgovor o gradovima na turskom serhatu, broju vojnika i redovima osmanske vojske koji su služili kao stalne posade u njima, daje službeni popis

⁷⁷ Isto, str. 174.

⁷⁸ Isto, str. 175.

⁷⁹ Isto, str. 175.

⁸⁰ Isto, str. 175.

⁸¹ Isto, str. 175.

⁸² Isto, str. 175.

⁸³ Isto, str. 175.

⁸⁴ Isto, str. 166.

graničara alufedžija iz 1586. godine.⁸⁵ Na dijelu serhata između Drave i Save u sastavu Požeškog sandžaka bili su gradovi Virovitica, Brezovica, Slatina, Mikleuš, Voćin, Kamengrad i Požega. Južno od Save u sastavu Bosanskog sandžaka područje serhata činili su gradovi: Gradiška, Jasenovac, Dubica, Kostajnica, Zrin, Gvozdansko, Bužim, Novi, Cazin, Ostrožac, Krupa, Novi Majdan, Kamengrad i Banja Luka.⁸⁶ Utvrde Mikleuš, Slatina, Voćin i Brezovica bile su pripojene serhatu Požeškog sandžaka skoro deset godina prije Virovitice.⁸⁷

Do sredine 1536. godine bio je Osijek krajnja točka Osmanskog Carstva između Drave i Save.⁸⁸ U njegovu zaleđu prostiralo se krajiško područje, koje se protezalo od Osijeka, Korogvara, Vukovara, današnjih Vinkovaca i uz rijeku Bosut do njezina utoka u Savu. U skladu s promjenama nastalim osnivanjem Požeškog sandžaka 1538. godine, uslijedila je također i nova organizacija osmanske vlasti u istočnoj Slavoniji i Srijemu, pa je 1539. godine ili najkasnije 1540. godine osnovan sandžak sa sjedištem u Osijeku.⁸⁹ S obzirom na to da mu je sjedište bilo u Osijeku, nazivao se do sredine 16. stoljeća Osječkim sandžakom, a kada je njegovo sjedište bilo premješteno u Ilok, nazvan je Iločkim ili Srijemskim sandžakom. Osijek je poslije 1548. godine, a svakako prije 1554. godine, bio pripojen Požeškom sandžaku. Ta je promjena uslijedila vjerojatno uskoro poslije osvajanja Virovitice i Čazme 1552. godine, pa su Osijek i osječki kadiluk izdvojeni iz nekadašnjeg Osječkog i pripojeni Požeškom sandžaku, a samo sjedište sandžaka premješteno je iz Osijeka u Ilok.⁹⁰

Poslije osvajanja Požege i obrane osvojenog prostora između Drave i Save 1537. godine, bili su stvoreni uvjeti za osnivanje sandžaka sa sjedištem u Požegi. Najkasnije do početka proljeća 1538. bio je sandžak osnovan i po svome sjedištu nazvan Požeški sandžak, odnosno Sandžak Požega.⁹¹ Prema obavijesti bana Petra Keglevića i Tome Nadasdyja kralju Ferdinandu 30. siječnja iste godine, tom je sandžaku pripao sav kraj između Drave i Save od Ivankova do Kobaša.⁹² U skladu s tom obavijesti je i pismo

⁸⁵ Isto, str. 166.

⁸⁶ Isto, str. 166.

⁸⁷ Isto, str. 169.

⁸⁸ Isto, str. 175.

⁸⁹ Isto, str. 176.

⁹⁰ Isto, str. 175.

⁹¹ Isto, str. 178.

⁹² Isto, str. 178.

podbana Andrije Tharnoczyja od 15. svibnja, 1538., u kojem se kaže da je u Požegu stigao novi vojvoda i odmah počeo s napadima.⁹³ Pozivom na Osmansku kroniku (Tevarih-i AI-i Osmani) i kroničara Ferdi-pašu, povjesničar Hammer piše da je Požeški sandžak osnovan prvih dana svibnja 1538. godine.⁹⁴ Po svome položaju u Osmanskom Carstvu, bio je Požeški sandžak pogranični sandžak, pa je njegov prvi sandžakbeg Arslan-beg imao vrlo široka ovlaštenja.⁹⁵ U sjevernim i sjeverozapadnim dijelovima sandžaka bila je ustavljena krajina (serhat). Krajiško područje protezalo se tada negdje na prostoru ispod Osijeka, Valpova, tvrđave Našica, Orahovice, Voćina i zapadnih dijelova Požeške kotline.⁹⁶ Kako se širila osmanska vlast, tako se i pomicalo krajiško područje prema zapadu. Usporedo s osnivanjem sandžaka, bili su osnovani kadiluci Požega, Brod, Gorjani i Podgorač.⁹⁷ Potkraj 1541. godine ili početkom 1542. godine otišao je Arslan-beg iz Požege, a na mjesto požeškog sandžakbega bio je postavljen Gazi Murad-beg Tardić.⁹⁸ Jedva što je preuzeo povjerenu mu dužnost, zauzeo je Murad-beg Orahovicu, Mikleuš, Slatinu i Drenovac, a 1543. godine zajedno s Ulama-pašom iz Bosne, Voćin, Stupčanicu, Bijelu Stijenu, Dobru Kuću, Bijelu, Sirač, Valpovo i Brezovicu nedaleko od Virovitice.⁹⁹ Bijela Stijena, Stupčanica, Dobra Kuća, Sirač i Bijela bili su pripojeni Bosanskom, a svi ostali gradovi i krajevi Požeškom sandžaku.¹⁰⁰ Usporedo sa širenjem osmanske vlasti između obronaka i Papuka i rijeke Drave bili su osnovani novi kadiluci i nahije.

Serhat Požeškog sandžaka nije se mijenjao od osvajanja Virovitice 1552. do 1684. godine, kad su osmanske snage gubitkom Virovitice, Brezovice, Vaške, Podravske Moslavine, Slatine i Mikleuša bile potisnute iz slavonskog dijela Podravine.¹⁰¹ Uz požeški serhat prislanjao se serhat Pakračkog sandžaka, s kojim je zapravo činio jedinstveno krajiško područje između Drave i Save.¹⁰²

⁹³ Isto, str. 178.

⁹⁴ Isto, str. 178.

⁹⁵ Isto, str. 179.

⁹⁶ Isto, str. 179.

⁹⁷ Isto, str. 179.

⁹⁸ Isto, str. 179.

⁹⁹ Isto, str. 179.

¹⁰⁰ Isto, str. 180.

¹⁰¹ Isto, str. 169.

¹⁰² Isto str. 169.

Ubrzo nakon što je Ulama-paša godine 1552. osvojio Čazmu, na prijedlog bosanskog sandžakbega Mehmeda, bio je 15. listopada 1557. godine osnovan sandžak sa sjedištem u Čazmi.¹⁰³ U osmanskim izvorima taj se sandžak naziva Začasna, a njegov prvi sandžakbeg bio je Ferhad-beg Desisalić-Vuković.¹⁰⁴ Zbog žestokih protunapada hrvatskih graničara, Osmanlije su 1559. godine razorili tvrđavu u Čazmi plašeći se da je protivnička strana ne osvoji i pretvori u snažno uporište u borbi protiv osmanske vlasti. Vjerojatno iste godine, ili najkasnije 1560. godine, bilo je sjedište sandžaka premješteno u Pakrac, iako se do 1565. godine nazivao Sandžak Začasna. Međutim, u katastarskom popisu iz 1565. godine njegov službeni naziv je Sandžak Pakrac.¹⁰⁵ Po svome položaju cijeli Pakrački sandžak bio je pogranični sandžak, uključen u serhat. Od osnivanja do 1580. pripadao je Rumelijskom beglerbegluku, a od 1580. Bosanskom pašaluku do propasti osmanske vladavine.¹⁰⁶ Na koje se kadiluke dijelio, pouzdano se ne zna. Među prvima za koje se može posve određeno reći bio je kadiluk Kraljeva Velika ili Velika, koji se spominje 1560. godine i njegov kadija Mevlana Ahmed.¹⁰⁷ Prema popisu iz 1565. godine bile su na području sandžaka ove nahije: Cernik, Sređani (Pakarski Sredel), Bijela Stijena, Podvrško, Pakrac, Sirač, Dobra Kuća, Čaklovac, Stupčanica, Kutina, Šagovina, Podborje i Drenovac. Te su nahije zajedno s nahijom Velika vjerojatno pripadale kadiluku Velika.¹⁰⁸

Osvajanjem i razaranjem Moslavine 1591. godine bili su Turci prisiljeni na povlačenje do Kutine i rijeke Ilove.¹⁰⁹ Kao neposredna posljedica toga gubitka bilo je premještanje sjedišta sandžaka iz Pakraca u Cernik i provođenje nove organizacije obrane.¹¹⁰ Napuštena tvrđava Bijela Stijena bila je obnovljena. Podignuta je također utvrda u Lipovljanima i Badljevinu. Osim toga, bila su povojničena sela Prvča, Okučani, Laze, Šagovina, Lađevac, Borovac, Bodegraji, Donji Rajić, Kričke, Markovac, Seovica, Bijela, Donji Borki, Kip, Karanovac i Miljanovac, čiji su stanovnici stražarili na Ilovi i postavljali zasjede hrvatskim graničarima.¹¹¹ Ti su stanovnici uglavnom bili doseljeni

¹⁰³ Isto, str. 181

¹⁰⁴ Isto, str. 181.

¹⁰⁵ Isto, str. 181.

¹⁰⁶ Isto, str. 181.

¹⁰⁷ Isto, str. 181.

¹⁰⁸ Isto, str. 181.

¹⁰⁹ Isto, str. 171.

¹¹⁰ Isto, str. 171.

¹¹¹ Isto, str. 171.

Vlasi, dok su u selima Prvči, Donjem Rajiću, Borovcu i Badljevinu vojnu službu na granici obavljali i katolici pod zapovjedništvom osmanskih vojskovođa.¹¹² Tako uspostavljena obrana na serhatu Cerničkog sandžaka nije se mijenjala sve do velikog rata za oslobođenje od osmanske vladavine. Smirivanjem prilika na granici i povlačenjem osmanske vojske prema rijeci Ilovi, provedena je potkraj 16. ili početkom 17. stoljeća upravna podjela Cerničkog sandžaka. Područje sandžaka bilo je podijeljeno na kadiluk Cernik i Pakrac.¹¹³ Kadiluk sa sjedištem u Pakracu morao je biti osnovan još u vrijeme premještanja sandžaka iz Čazme u Pakrac. Isto tako osnivanje kadiluka u Cerniku moralo je biti vezano za ukidanje kadiluka Velika, kojem se potom gubi trag.¹¹⁴ Koje su nahije bile u sastavu tih kadiluka, nije poznato. Ali može se pretpostaviti da je kadiluk Pakrac obuhvaćao nahije: Pakrac, Podborje, Sirač, Dobru Kuću, Stupčanicu i druge, a kadiluk Cernik nahije: Cernik, Bijela Stijena, Velika, Kutina i još neke.¹¹⁵ S propašću osmanske vlasti 1691. godine nestali su Cernički sandžak i njegovi kadiluci.

Južno od Save nastavljao se serhat u sastavu Bosanskog i Krčko-ličkog sandžaka do granice s Republikom Venecijom. Na tom prostoru bili su 1577. krajiški gradovi Kostajnica, Novi, Bužim, Cazin, Krupa, Kamengrad, Bunić, Boričevac, Bilaj, Udbina i Ostrovica.¹¹⁶ Do 1586. godine bila je granica Bosanskog sandžaka pomaknuta prema zapadu osvajanjem Zrina, Ostrošca i Gvozdanskog, zatim gradova do gornjeg toka Gline i Korane, Bile Stine, Brekovice, Mutnika, Jezerskog, Vranograča i Tržca. U sastav serhata bili su također uključeni gradovi Gradiška, Jasenovac, Banja Luka i Novi Majdan (Bronzani Majdan).¹¹⁷

Osvajanjem Bihaća 1592. zauzela je osmanska vojska Izačić, Sokolac i Ripač, a nešto kasnije Todorovo, Veliku Kladušu, Peći Grad, Sturlić i Podzvizd.¹¹⁸ Na taj način bilo je područja serhata pomaknuto još više prema jugu i zapadu, da bi iduće godine doseglo obalu Kupe. Zaustavljanjem osmanske najezde kod Siska 1593. i vraćanjem izgubljene Petrinje, Hrastovice i Gore, bili su Turci potisnuti prema Zrinu,

¹¹² Isto, str. 171.

¹¹³ Isto, str. 181.

¹¹⁴ Isto, str. 181.

¹¹⁵ Isto, str. 181.

¹¹⁶ Isto, str. 171.

¹¹⁷ Isto, str. 171.

¹¹⁸ Isto, str. 172.

Gvozdanskom i Bužimu.¹¹⁹ Samo u neke osvojene gradove osmanske su vlasti postavile stalne posade, o čemu govori popis alufedžija iz 1642. godine.¹²⁰

Sjedište Krčko-ličkog sandžaka bilo je u Kninu ili povremeno u Udbini. U izvještajima venecijanskih kapetana i upravitelja u Dalmaciji, pod imenom Sandžak Krka zabilježen je 1626. godine.¹²¹ Od Kliškog sandžaka dijelila ga je rijeka Krka, pa je obuhvaćao sjeverni dio Dalmacije, Krbavu i Liku i prostirao se uz Velebit prema Senju, Brinju i Otočcu, dotičući na sjeveru gornji tok rijeke Une. S Venecijom je graničio od zapadne obale Vranskog Jezera preko Rokova, Vrzen Gorice, Prkosa, Zemunika, Smokovića, Brda, Skrline, Polešnika, Suhovara, Kašića, Karina, Obrovca i Podgorja do Starigrada.¹²² Osnivanjem Krčko-ličkog sandžaka bila je osnovana sudsko-upravna jedinica kadiluk Krka sa sjedištem u Kninu. Kadiluk je obuhvaćao nahije: Knin, Strmica, Plavno, Popina, Zrmanja, Zečevo, Skradin, Ostrovica, Benkovac, Kličevac, Karin, Nadin, Vrana, Zvonigrad, Velin, Sonković, Obrovac, Podgorje, Mazin, Gračac, Udbina, Bunić, Lika, Budak, Medak, Perušić, Bilaj-Barleta, Novi i Kotari sa Zemunikom. Taj se kadiluk prvi put spominje u izvorima 1591. i 1593. godine, iako nema sumnje da je morao biti osnovan nekako u isto doba kada i Krčko-lički sandžak.¹²³

Godine 1638. spomenuta je u izvorima i druga sudsko-upravna jedinica kadiluk Kotari. Sjedište tog kadiluka bilo je u Zemuniku, a obuhvaćao je nahije: Zemunik, Karin i Kotari.¹²⁴ Nakon što je venecijanska vojska godine 1647. osvojila Zemunik, Nadin, Karin, Novigrad, Vranu i Skradin, zatim 1648. godine Drniš, Knin i Klis, nije poznato kamo je bilo premješteno sjedište kadiluka Krka.¹²⁵ Ponovnim zauzimanjem Knina 1654. i drugih gradova, bili su spomenuti kadiluci obnovljeni, da bi 1675. godine kadiluk Kotari bio pripojen kadiluku Krka.¹²⁶

Šaljući obavijest sultanu Sulejmanu o zauzimanju Klisa 12. ožujka 1537., predložio je bosanski sandžakbeg Gazi Husrev-beg osnivanje sandžaka u Klisu, i da se na njegovo

¹¹⁹ Isto, str. 172.

¹²⁰ Isto, str. 172.

¹²¹ Isto, str. 182.

¹²² Isto, str. 182.

¹²³ Isto, str. 182.

¹²⁴ Isto, str. 183.

¹²⁵ Isto, str. 183.

¹²⁶ Isto, str. 183.

čelo postavi njegov čehaja i dugogodišnji suborac Murad-beg Tardić. Taj je prijedlog bio prihvaćen, pa je iste godine Kliški sandžak osnovan i povjeren Murad-begu.¹²⁷ Njegovo službeno sjedište bilo je u Klisu, iako su kliški sandžakbegovi uglavnom stolovali u Livnu.¹²⁸ Osnivanjem Kliškog sandžaka bilo je smanjeno područje Bosanskog sandžaka, jer su u njegov sastav ušli svi osmanski posjedi sjeverozapadno od Solina, u jugozapadnom dijelu Bosne, Krbavi i Lici. Prilikom osnivanja dijelio se Kliški sandžak na kadiluke Skradin, Neretva, Novosel, Akhisar ili Prusac, Zagorje ili Klis i Jezero (Golhisar).¹²⁹ Središnji kadiluk bio je Skradin, čije sjedište je ubrzo bilo premješteno u Livno, zadržavajući pritom i dalje staro ime. Kadiluk Skradin obuhvaćao je nahije Grahovo, Sinj i Cetina, Dicmo, Zminje Polje, Vrlika, Petrovo Polje, Petrova Gora, Kosovo, Nečven, Strmica, Plavno, Popina, Zrmanja, Knin, Zečevo, Skradin, Ostrovica, Benkovac ili Bukovica, Kličevac, Karin, Nadin, Obrovac i Podgorje. Isto tako nahije Klis, Zagorje, Zvonigrad, Vrana, Velim i Sonković, a u Krbavi i Lici Lapac, Nebljuh, Mazin, Bunić, Gračac, Udbina, Medak, Lika, Perušić, Bilaj i Novi.¹³⁰ Kad je bio osnovan Krčko-lički sandžak, izgubio je Kliški sandžak znatan dio svoga prostora zapadno od rijeke Krke i donjeg toka Une. Točnije, cijelo zaleđe Zadra, okolicu Knina, Krbavu i Liku.

U ratu za otok Kretu (Kandijski rat) od 1645. do 1669. godine, južni dijelovi Kliškog i Krčko-ličkog sandžaka bili su poprište žestokih borbi u kojima je Venecija preotela Turcima Obrovac, Karin, Nadin, Islam, Zemunik, Ostrovicu, Skradin, Drniš, Knin, Vrliku, Klis i druga mjesta. Vlast Venecije priznali su također Makarska i Makarsko primorje.¹³¹ Nakon početnih uspjeha u ratu, osim Klisa, bila je Venecija prisiljena napustiti osvojeno. Sklapanjem mira 9. rujna 1669. godine i povlačenjem novih granica 1671. godine zadržali su Turci Obrovac, Vranu, Zemunik, Skradin, Makarsku i Poljica. Iako se Venecija obvezala da će vratiti Makarsku i Primorje, nije se držala sporazuma, pa je tako stvoreno stanje ostalo do kraja osmanske vladavine.¹³²

¹²⁷ Isto, str. 177.

¹²⁸ Isto, str. 177.

¹²⁹ Isto, str. 177.

¹³⁰ Isto, str. 177.

¹³¹ Isto, str. 178.

¹³² Isto, str. 178.

4. Oružane snage

4.1. Habsburške oružane snage

Do druge polovine 16. stoljeća na krajini su postojale razne vojne postrojbe pod raznim jurisdikcijama. Bila je tu tradicionalna insurekcijska i banderijalna vojska Hrvatsko-slavonskog Kraljevstva, te skromne kraljevske čete koje su financirali vladar i kraljevstvo.¹³³ Ove su vojne snage, u drugoj polovici 16. stoljeća, bile oslabljene i nefunkcionalne za cjelovitu obranu. Povremeno, u vrijeme velikih opasnosti, na krajinu se znalo poslati i tradicionalnu vojsku zemalja Unutrašnje Austrije, koja je bila i bolje uvježbana i bolje opremljena, ali nedovoljno motivirana. Najveći vojni potencijal, zbog trenutno najbolje organizacije, imala je krajiška vojska koju su plaćali staleži Unutrašnje Austrije i nadvojvoda. Ova je vojska proistekla iz vladarevih pokretnih plaćeničkih trupa, koje je u prvim desetljećima 16. stoljeća uglavnom financirao vladar iz komorskih prihoda, a od 1520-ih do 1540-ih godina učestali su i doprinosi austrijskih staleža.¹³⁴ Osim Nijemaca i drugih stranih plaćenika, već se i u ovim trupama moglo naći domaćih plemića iz Hrvatsko-slavonskog kraljevstva koji su služili za novac (kraljevi stipendiarii).¹³⁵

Predajom sve većeg broja utvrda u kraljevske ruke od 1540-ih godina, vladar i austrijski staleži glomaznu su pokretnu vojsku počeli preobražavati u stalnu stajaću vojsku raspodijeljenu po krajini, koja je naoružana i opskrbljena trebala na mjestu događaja sprječavati osmanske upade i pljačke, a veće napade odbijati uz pomoć tradicionalnih insurekcijskih vojnika i banske vojske iz Hrvatsko-slavonskog Kraljevstva.¹³⁶ Zapovjedništvo nad raspršenim vojnim jedinicama koje su samo provizorno dodjeljivane pojedinom mjestu te nad vojnim jedinicama koje su služile u utverdama dodjeljivano je zapovjednicima pojedinih jedinica i zapovjednicima utvrda, koji su isprava bili podložni glavnom zapovjedniku careve vojske i njegovim pomoćnicima, a kasnije glavnim zapovjednicima krajiških odsjeka.¹³⁷ Do polovine 16. stoljeća ova je stalna vojska brojala nekoliko tisuća ljudi, a 1550-ih godina i preko 5000 vojnika na obje krajine te je bila daleko najbrojnija i najorganiziranija na cijelom

¹³³ Štefanec, *Nataša, Država ili ne: ustroj vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici, srednja europa*, Zagreb, 2011., str. 394.

¹³⁴ Isto, str. 394.

¹³⁵ Isto, str. 394.

¹³⁶ Isto, str. 395.

¹³⁷ Isto, str. 395.

području Hrvatsko-slavonskog Kraljevstva.¹³⁸ Pored redovne plaćene krajiške vojske, tu su bile i različite „paravojne“ čete, koje je činilo lokalno stanovništvo i izbjeglice, pod zapovjedništvom lokalnih i novodoseljenih ljudi, ne nužno plemićkog podrijetla. Ove su se čete uglavnom snalazile pljačkom i upadima na osmanski teritorij. Često su načelno priznavale habsburške ovlasti, pokušavajući ući u plaćenu službu, ali uglavnom nisu bile plaćene novcem, odnosno plaćalo ih se samo djelomično. Nazivalo ih se različitim imenima – hajduci, uskoci, morlaci, itd. – a na obje krajine bilo ih je 10 000.¹³⁹

Plaćena krajiška vojska sastojala se od jedinica stacioniranih po utverdama, odnosno plaćene utvrдне vojske (Ordinary Kriegvolckh), i jedinica po terenu, odnosno plaćene terenske vojske (od kraja 1560-ih godina naziva ih se Extraordinary Kriegvolckh).¹⁴⁰ Plaćena terenska vojska bila je ostatak tradicionalnog shvaćanja obrambenog sustava. Za razliku od plaćene utvrдне vojske, plaćena terenska vojska od prve je polovine 16. stoljeća bila raspršena po vojnim taborima, po šumama i gorama. Službena vojna administracija razlikovala ih je od jedinica po utverdama. Već od 1550-ih popisivala ih je kao jedinice „izvan utvrda“, a od 1570-ih ih je popisivala kao pješake po šumama i gorama ili na neki sličan način.¹⁴¹

Već u 1550-ima samo im je provizorno dodjeljivano mjesto služenja, odnosno kraj u kojem su boravili. U 1570 – ima njihova su boravišta tijekom ljetnih i zimskih mjeseci također samo fleksibilno utvrđivana. Katkad se radilo o napuštenim utverdama, a najčešće su živjeli kod kuće i dolazili na poziv.¹⁴² Ove su jedinice uključivale i znatan broj izviđača koji su dobro poznavali teren te stražara koji su trebali služiti u dodijeljenim im stražarnicama. I utvrдна i terenska vojska imale su temeljnu podjelu na pješništvo i konjicu, s tim što je bolje plaćena njemačka konjica i pješadija uglavnom smješšana u utvrde.¹⁴³

Plaćena utvrдна i terenska vojska bila je višestruko brojnija od banske vojske, no čak ni ona nije bila dovoljna za obranu krajine od Jadrana do Drave, jer su Osmanlije s druge strane granice držali mnogo brojnije stalne jedinice. Kako bi se pariralo

¹³⁸ Isto, str. 395.

¹³⁹ Isto, str. 395.

¹⁴⁰ Isto, str. 395.

¹⁴¹ Isto, str. 395.

¹⁴² Isto, str. 396.

¹⁴³ Isto, str. 396.

Osmanlijama na svakodnevnoj razini, vojsku je trebalo bolje i gušće rasporediti, uvesti bolju kontrolu, učiniti je fleksibilnijom i pokretnijom te iskoristiti brojne vojnike na krajini.

Od 1573. godine plaćena utvrдна vojska na Hrvatskoj krajini brojila je 1700 vojnika, dominantno pješaka, a plaćena terenska vojska 1000 vojnika, od čega 530 pješaka, uglavnom uskoka, i skoro 470 konjanika, pretežno u službi domaćih plemića.¹⁴⁴ Kad je plaćena krajiška vojska u pitanju, do 1577. godine u utvrdama je boravilo oko 500 plaćenih utvrđnih vojnika i oko 1500 plaćenih terenskih vojnika.¹⁴⁵ Pojačanja iz 1578. godine iznosila su s oko 1500 na oko 2800 vojnika.¹⁴⁶ Na Slavonskoj krajini ostalo je samo 300 plaćenih terenskih haramija i 200 plaćenih terenskih husara, koji su bili predviđani za pomoć i uskakanje na Kanišku krajinu te zbog toga nisu vezani za utvrde i bili su podređeni izravno glavnom zapovjedniku krajine.¹⁴⁷ Godine 1578. po prvi put je uvedena vrlo jasna i evidentna podjela na kapetanije, i to tri kapetanije. To je značilo da su precizno imenovana kapetanijska središta i utvrde unutar jedne kapetanije, da je proračun sastavljen po kapetanjama i da je gotovo sva plaćena vojska na krajini podređena određenoj kapetaciji.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Isto, str. 401.

¹⁴⁵ Isto, str. 406.

¹⁴⁶ Isto, str. 406.

¹⁴⁷ Isto, str. 407.

¹⁴⁸ Isto, str. 407.

4.2. Mletačke oružane snage

Gubitak zaleđa dalmatinskih obalnih gradova i stvaranje osmanskog krajiškog sustava na tim područjima 1530-ih godina 16. stoljeća, potaklo je Mletačku republiku na promjenu u ratovanju s Osmanskim Carstvom. Uobičajna taktika većih bitaka na otvorenim i ravnim površinama, koju je Mletačka Republika koristila na Terrafermi, nije bila prikladna za dalmatinsko područje, stoga Mletačka republika koristi manje posade čija je glavna zadaća obrana utvrda i stanovništva od iznenadnih upada osmanske vojske. Mletačka vojska se također morala prilagoditi malom ratu, odnosno taktici manjih sukoba, pljački i sličnih gerilskih akcija. Mletačka je republika u prvoj polovici 16. stoljeća na svojoj Terrafermi, u Lombardiji, uvela sustav teritorijalne vojske tzv. cernide.¹⁴⁹ To su bili odabrani i popisani ljudi po selima, po ključu jedan na sto stanovnika, koji su zapravo bili vojni obveznici, odnosno pomoćne čete plaćeničke vojske. Oni su obitavali u svojim kućama i bavili se svakodnevnim poslovima, a jedino su nedjeljom i blagdanom stjecali osnovna znanja o rukovanju oružjem i vojnoj disciplini. Mletačke su vlasti taj sustav uvele i u svojim prekomorskim posjedima, pa tako i u Dalmaciji, gdje je prijetila stalna opasnost od Osmanlija, a plaćenička vojska je bila malobrojna i nemoćna da se odupre jakom neprijatelju. Plemstvo nije bilo uključeno u ovakav način regrutacije. Tako središnja mletačka vlast već sredinom 16. stoljeća ovdje brojnim dekretima uspostavlja cernide, odnosno domaću vojsku, ali je tek u slijedećem stoljeću bilo konačno uređeno pitanje njihove organizacije i discipline. Za razliku od sistema regrutiranja u Lombardiji, u Dalmaciji su službi cernida podlijegali svi muškarci između 18 i 50 godine života. Osim što su bili rezervna vojska, služili su također kao veslači i mornari u ratnoj mornarici ili pak popunjavali redovnu vojsku u eventualnim prilikama.¹⁵⁰ Kako je pak tijekom 15. i 16. stoljeća mletački posjed u Dalmaciji bio sveden na otoke i uski obalni pojas od Novigrada do Omiša, te u Boki kotorskoj, tada je u službi cernida završavao relativno malen broj za oružje sposobnih muškaraca.¹⁵¹

¹⁴⁹ Peričić, Šime, *Vojna krajina u Dalmaciji*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984., str. 200.

¹⁵⁰ Isto, str. 200.

¹⁵¹ Isto, str. 201.

Doba koegzistencije i dugoročnog smirivanja mletačko-turskih odnosa završilo je početkom Ciparskog rata 1570. godine.¹⁵² Tijekom Ciparskog rata dalmatinski su se gradovi, posebice Zadar, suočili s osmanskom opsadom, opustjelim zaleđem, pothranjenim stanovništvom, bubonskom kugom, unovačenim galijotima i skupim žitom. Stradanja su pojačali ulazak osmanske flote u Jadran u ljeto 1571. godine, zauzimanje Ulcinja i Bara, napad na Korčulu, palež Hvara, Starog Grada i Vrboske.¹⁵³ Mlečani su iskoristili odlazak osmanskog brodovlja na Levant, pa su iste godine s jakim flotom i oko 3000 vojnika bezuspješno napali Herceg Novi.¹⁵⁴ Nakratko su osvojili Klis, Makarsku i opustošili Skradin. Na osnovi sklopljenog mira 7. ožujka 1573. godine Mlečani su u Dalmaciji ostali bez Zemunika, Solina i Kamena, čime su distrikti gradova dostigli svoj najmanji opseg za vrijeme mletačke uprave.¹⁵⁵

Nakon Ciparskog rata godine 1573., Osmansko Carstvo je prema odlukama mirovnog ugovora trebalo vratiti sva područja zauzeta tijekom rata Mletačkoj republici. Međutim, utvrde Zemunik, Solin i Kamen ostali su unutar osmanske uprave mimo mirovnih odredbi.¹⁵⁶ Ovu granicu utvrdio je osmanski upravitelj Ferhad-beg Sokolović bez mletačkog predstavnika.¹⁵⁷ Granica je prošla reviziju godine 1576., ali ju je bez većih promjena potvrdio mletački predstavnik Francesco Soranzo.¹⁵⁸ Ovaj slučaj potvrđuje diplomatsku praksu po kojoj ratni pobjednik određuje stvarnu sliku granice. Iako su nakon Ciparskog rata Mletačka republika i Osmansko Carstvo bili u službenom miru do 1645. godine, u Dalmaciji nije bila mirna situacija.

Godine 1644. Giovanni Battista Grimani, generalni providur provincija Dalmacije i Albanije, zabilježio je u svojim izvještajima slučajeve napada osmanskih podanika na zadarskom i šibenskom teritoriju.¹⁵⁹ U Zadru su lokalne osmanske trupe napale mletačku utvrdu Grusi, dok je u međuvremenu 4000 osmanskih vojnika napalo mjesto

¹⁵² Bertoša, Miroslav, Vrandečić, Josip, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Leykam International, Zagreb, 2007., str. 22.

¹⁵³ Bertoša, Miroslav, Vrandečić, Josip, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Leykam International, Zagreb, 2007., str. 22.

¹⁵⁴ Isto, str. 22.

¹⁵⁵ Isto, str. 22.

¹⁵⁶ Mayhew, Tea, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule: Contado Di Zara, 1645-1718*, Viella, Rim, 2008., str. 27.

¹⁵⁷ Isto, str. 27.

¹⁵⁸ Isto, str. 27.

¹⁵⁹ Isto, str. 28.

Vrpolje u blizini Šibenika.¹⁶⁰ S obzirom da je Mletačka republika htjela sačuvati mir s Osmanskim carstvom, ovakve vrste upada nisu tretirane kao objava rata. Već su rješavane diplomatskim putem uglavnom podmićivanjem lokalnih osmanskih magnata. Grimani je također analizirao i stratešku prednost osmanskih snaga naprema mletačkim snagama. Grimani ističe da osmanske snage kontroliraju veći dio provincije koji je povezan s Bosnom i Hercegovinom i dalje s ostatkom Osmanskog Carstva što im omogućuje dovođenje ljudstva i logističke pomoći, dok s druge strane mletački teritorij u Dalmaciji nema kopnenu pozadinu te je dopremanje ljudstva i logističke pomoći veliki teret za mletačke komune na talijanskom poluotoku.¹⁶¹

Na početku Kandijskog rata (1645.-1669.) na području Dalmacije nije došlo do sukoba osim uobičajnih lokalnih okršaja. Većina slobodne mletačke vojske poslana je u pomoć obrani Krete, dok je dalmatinskim utverdama ostavljen minimalan broj ljudi. Na početku rata u Dalmaciji se nalazilo 6000 pješaka, 1600 konjanika i 5000 vojnika cernide.¹⁶² U prosincu 1645. godine mletački senat postavio je izvanredne guvernere (Provveditori Straordinarii) Nicolo Dolfina i Leonarda Foscola u Dalmaciju zajedno sa vojnim zapovjednikom barunom Christopherom Martinom Degenfeldom i grofom Ferdinandom Scotijem te s konjicom i pješaštvom iz Lombardije.¹⁶³ Grof Fabrizio Suardo je postavljen na čelo vojske, a kao zapovjednik konjice izabran je Marc Antonio Pisani.¹⁶⁴ Mletački senat također je izabrao guvernere za veće dalmatinske gradove i za utvrdu Novigrad. Prema mišljenju senata taktika u Dalmaciji bi bila obrambenog karaktera bez većih sukoba.¹⁶⁵

U praksi obrana Dalmacije bio je težak zadatak zbog loših uvjeta u utverdama i slabog stanja u vojsci. Manji broj plaćenika na početku Kandijskog rata nije imao uvjete za život što je dovodilo do bolesti među vojnicima prije samog stupanja u bitku. Većina utvrda trebala je velike popravke kako bi se dovela u stanje za obranu od osmanskih napada.¹⁶⁶

¹⁶⁰ Isto, str. 28.

¹⁶¹ Isto, str. 29.

¹⁶² Isto, str. 30.

¹⁶³ Isto, str. 31.

¹⁶⁴ Isto, str. 31.

¹⁶⁵ Isto, str. 31.

¹⁶⁶ Isto, str. 32.

Mletački vojni sustav izgrađivan je od srednjeg vijeka, te je veliki dio državnog budžeta izdvajan na organizaciju vojske koja se u ranom novom vijeku razvijala u dva pravca: vojnici profesionalci, među kojima su bili i stranci plaćenici, te rezervna vojska, cernide koje su okupljane putem vojne obaveze mletačkih podanika.¹⁶⁷ Prema tome, Mletačka Republika nije se razlikovala od ostalih europskih država i njihovih vojnih sustava gdje početkom XVII. stoljeća prevagu dobiva profesionalna plaćenička vojska sastavljena od ljudi različitog etničkog i socijalnog porijekla. Mletačke plaćeničke trupe stradioti većim su dijelom regrutirani kao laka konjica u Dalmaciji, Albaniji i Grčkoj.¹⁶⁸ Regrutiranje stradiota provedeno je preko domaćih plemića kojima je vojna služba bila jedina šansa da osiguraju prilike nakon gubitka teritorija s Osmanskim osvajanjima u XVI. stoljeću, a ukoliko su željeli ostati na kršćanskoj strani.¹⁶⁹ Stradioti su bili cijenjeni kao snažni i hrabri vojnici koji su se bez straha upuštali u okršaje s neprijateljem, a koji su nadasve bili jeftina stavka državnog proračuna. Prvi mletački plaćenici u XVI. stoljeću dobivali su 9 dukata mjesečno od čega su sami plaćali hranu, opremu i konja (što nije bio mali izdatak).¹⁷⁰ Sustav jednom ustanovljen, nije se mijenjao stoljećima, osim što se broj plaćenika i zemlje iz kojih su dolazio, širio. Tako je jedna tipična mletačka vojna formacija u Dalmaciji 1647. godine okupljala trupe formirane od Nijemaca (alemanni), Talijana, Švicaraca, Francuza, Albanaca, Hrvata, i pučana (regrutiranih na otocima i u zaleđu gradova).¹⁷¹

Mletačka Republika imala je svoje povjerenike, agente koji su bili plaćeni za regrutaciju vojnika prema njenim potrebama. Takvi su ljudi mogli biti zaduženi samo za promoviranje vojne službe ili, u većini slučajeva, mogli su biti zapovjednici koji su već stekli određeno povjerenje među ljudima i mletačkim vlastima, pa su prema tome dobivali zaduženje da vrbuju nove ljude, što im je dodatno osiguravalo prihode. U kolovožu 1646. godine kapetan Nikola Misia dobio je zaduženje da među Albancima, svojim ljudima, za potrebe Mletačke Republike okupi četiri compagnie (družine) momaka (fanti). Svaka družina trebala je imati po 50 momaka, svi dobrog stanja i svaka sa svojim zapovjednikom, a regrutirani su na razdoblje od 3 mjeseca s plaćama kakve su

¹⁶⁷http://www.academia.edu/1080595/Mleta%C4%8Dki_vojnik_na_isto%C4%8Dnoj_obali_Jadrana_za_kandijskog_rata_1645-1669_

¹⁶⁸ Isto

¹⁶⁹ Isto

¹⁷⁰ Isto

¹⁷¹ Isto

uobičajene za miliciju.¹⁷² Kapetan je bio potpuno odgovoran za svoje ljude i morao je polagati zakletvu vjernosti Veneciji. Za razliku od kapetana Misie, kojemu je naređeno da okupi ljude, mnogi su se sami javljali da će okupiti ljude iz vlastitoga kraja. Tako se u svibnju 1656. godine mletačkoj vlasti obraća kapetan Franjo Paštrović kojemu je odobreno da među ljudima svojeg roda, Paštrovića, okupi jednu družinu od 50 momaka, pješaka, kojoj će sam zapovijedati.¹⁷³ Iste je godine ovlašten i kapetan Stjepan Margetić da okupi 20 momaka koji će s njime služiti na jednome bregantinu kojim će on sam zapovijedati. Za tu je svrhu dobio 80 dukata koje je trebao podijeliti kao plaće svojim vojnicima i to tako da svakome mjesečno podijeli po 2 dukata. Određen mu je i pomoćni zapovjednik Franjo Pavišić.¹⁷⁴ Bilo je uobičajeno da su zapovjednici trupa bili ljudi istog porijekla ili iz istog kraja kao i regruti, obični vojnici, jer se na taj način zaobilazio problem jezika, a i povjerenja, odnosno odgovornosti. Po tom su načelu, među ostalim, formirane trupe koje se u mletačkim dokumentima spominju kao Croati i Albanesi.¹⁷⁵ S mletačkog gledišta, Albanija je bio geografski pojam koji se odnosio na područje današnje Boke Kotorske, Crne Gore, uključujući i današnju Albaniju, a Mletačka Albanija u XVI. i XVII. stoljeću bila je svedena na bokokotorski zaljev.¹⁷⁶ Regrutacija vojnika za mletačke potrebe na albanskim i hrvatskim područjima pod osmanskom vlašću odvijala se tijekom druge polovice 15. i prve polovice 16. stoljeća i to putem hrvatskih ili albanskih plemića koji su svoju vojnu službu ponudili Mlečanima, kao što je to već prije spomenuto kod stradiota.

U ožujku 1645. godine kapetan Juraj Braičić ponudio je mletačkom providuru u Dalmaciji da će organizirati jednu družinu (compagnia) vojnika Hrvata, podanika Habsburškog cara (soldati Croati sudditi imperiali).¹⁷⁷ Kapetani Matija, Petar i Marko, braća Marković koji su svi odano služili Republiku kao i njihovi preci, ponudili su se pak organizirati družine pješadije među albanskim Osmanskim podanicima. Kapetan Marko na svoju je sreću uspio organizirati 300 albanskih vojnika od kojih je polovina krenula u Zadar, a polovina čekala daljnji operativni raspored na venecijanskom Lidu. Kapetan Petar Marković ponudio je da će okupiti sto albanskih konjanika (cappellettia

¹⁷² Isto

¹⁷³ Isto

¹⁷⁴ Isto

¹⁷⁵ Isto

¹⁷⁶ Isto

¹⁷⁷ Isto

cavallo), međutim nije mu se posrećilo okupiti više od njih pedeset. Zbog njegovih mu je zasluga svejedno određena dodatna plaća od dva dukata mjesečno povrh onih osam koje je do tada dobivao.¹⁷⁸ Potaknut takvom novčanom stimulacijom, kapetan Petar se ubrzo prihvatio novog zadatka organiziranja tisuću albanskih pješaka u roku od tri mjeseca koje je trebao rasporediti u dvadeset družina po pedeset vojnika. Vojnicima je određena plaća kako je prilično za pješadiju i pod istim uvjetima, a predviđen je njihov raspored u tvrđavama Kotor i Budva. Zbog svojih zasluga u regrutaciji vojnika Petar Marković promoviran je sa statusa kapetana u gubernardura spomenutih vojnih družina s plaćom od 15 dukata (dobre valute) mjesečno. S obzirom na njegove zasluge, određena mu je nagrada od još dodatnih 10 dukata mjesečno, prema čemu je njegovo ukupno mjesečno primanje iznosilo 25 dukata.¹⁷⁹ Ljudi koji su tijekom rata znali okupiti veliki broj sposobnih vojnika, za Republiku su bili od velike vrijednosti i u pravilu se njihova služba posebno novčano nagrađivala, a pored toga dobivali su i razne statusne nagrade kao zlatni prsten, pozlaćenu vestu, kuće u gradovima, titule itd. Takva su nagrađivanja imala višestruki smisao, ne samo u stimulaciji vlastitih službenika, već i u vanjskom pokazivanju mletačkog sustava osobito prema novim podanicima, prebjezima s osmanskog teritorija. Rat s Osmanlijama, bio je velikim dijelom i rat za podanike. Mlečani su očigledno imali svoje povjerenike na osmanskom teritoriju koji su za njih okupljali vojne družine, kao što je bio Marko Potorniće iz Makarske. Njemu je u veljači 1646. godine poručeno da u roku od dva mjeseca okupi jednu družinu od pedeset momaka Makarana koji su u to vrijeme bili osmanski podanici i njegovi sugrađani.¹⁸⁰ Vojnicima se obećavala uobičajena plaća za mletačku miliciju koja ih je vjerojatno trebala privući da prijeđu na mletačku stranu.

S vremenom sastav hrvatske i albanske konjice (*cavalleria Croata e Albanese*) prilično izmiješan u etničkom smislu jer bilo je tu i ljudi s talijanskog poluotoka, Grka, Vlaha odnosno Morlaka, do čega je došlo prilikom popunjavanja redova vojske s preostalim vojnicima.¹⁸¹ Mletački vojni nadglednici i pak su nastojali na tome da se zadrže zasebne *Nationes* u sastavu vojnih formacija. Vojska koja je dolazila s područja istočne jadranske obale nazivala se *Oltramarini*, dok su oni koji su dolazili s apeninskog

¹⁷⁸ Isto

¹⁷⁹ Isto

¹⁸⁰ Isto

¹⁸¹ Isto

dijela Mletačke Republike, francuski i njemački plaćenici i Papini vojnici nazivani Ultramontani.¹⁸² Situacija s regrutacijom mornara nešto je drugačija jer se dijelom podudara s utvrđenim pravilima regrutacije mornara za mletačke trgovačke galije. Svaka od dalmatinskih komuna imala je zasebne ugovore s Mletačkom Republikom koji su uključivali niz međusobnih obaveza koje su se odnosile na održavanje brodova i regrutiranje mornara. Stoljećima mletački su povjerenici odlazili u Dalmaciju radi okupljanja mornara, odnosno pridodali trećeg čovjeka na svakoj od veslačkih klupi galije.¹⁸³ Prema podacima iz 16. stoljeća mornari su bili u prosjeku plaćeni 12 soldi mjesečno, a u Dalmaciji je ta plaća bila i manja jer su ljudi u neimaštini prihvaćali bilo kakvu pogodbu koja im je osiguravala kakav takav prihod. U svakom slučaju zapovjednik broda koji je ujedno bio taj koji je regrutirao ekipu za svoj brod, znao je da za dobrog mornara mora biti spreman odvojiti znatno više novaca, što je moglo iznositi i 30 do 40 dukata.¹⁸⁴ Dok su trgovački brodovi imali isključivo plaćene, slobodne veslače, na ratnim su brodovima polovicu veslača činili osuđenici i zarobljenici najčešće osmanski podanici, a isključivo plaćeni veslači služili su samo na admiralskim brodovima. Po završetku rata, mirovnim ugovorima, Mletačka Republika bila je obavezna što prije osloboditi osmanske galijote, ali to je u stvarnosti uvijek trajalo više godina. U ovom razdoblju bilježimo jednostavniju uporabu i unificiranost proizvodnje vatrenog oružja, primjerice topova, mušketa, arkebuza i pištolja. Njihova je uporaba ovisila i o vremenskim prilikama. Naime, vojnici su vlažnim vremenskim uvjetima baratali hladnim oružjem dok se većina vojnih operacija izvodila za vrijeme toplijih godišnjih doba. Takvo pravilo nije uvijek striktno primjenjivano što se vidi i po upadima mletačkih četa na osmanski teritorij i zimi. U odnosu na regrutirane civile u takvim uvjetima ratovanja plaćenička vojska je bila u prednosti zbog ratne obuke. Ratne škole bile su više nalik tečajevima. Centar vojne edukacije postojao je u okviru sveučilišta u Padovi. Prednost za primanje u vojnu školu imali su sinovi već zaslužnih mletačkih vojnih službenika jer se smatralo da će djeca naslijediti bar dio očeve sposobnosti. Zahvaljujući vojnoj službi kojom je zadužio Republiku, Marin d'Antonio, 1645. godine dobio je odobrenje za školovanje svoja dva sina Agostina i Mattie kojima je uz to određena i mjesečna plaća od 12 soldi svakome s obavezom da nakon šest

¹⁸² Isto

¹⁸³ Isto

¹⁸⁴ Isto

godina i položenih ispita kod ovlaštenih učitelja, moraju služiti u teškoj pješadiji.¹⁸⁵ Iz izvora je vidno da su vojnici obučavani i u Dalmaciji. Stojan Janković, kao sin morlačkog harambaše Janka Mitrovića, u svojoj je 10 godini dobivao plaću od 6 dukata mjesečno i bio određen za konjičku školu, zajedno sa svojim bratom Zavišom, što se kasnije Mlečanima naveliko isplatilo.¹⁸⁶ Pored školske obuke, vojnici su najviše iskustva stjecali na ratištu gdje su sposobniji i vještiji vrlo lako i brzo mogli steći napredovanje.

¹⁸⁵ Isto

¹⁸⁶ Isto

4.3. Osmanske oružane snage

Visok stupanj razvitka osmanske vojne organizacije vezan je uz ekspanziju kao glavni cilj osmanske države. Za osmansku državu ratni pohodi su bili nužni zato što dobra koja su proizvodili vlastiti podanici nisu bila dovoljna za opskrbu golemog vojnog sektora te državne i vjerske birokracije.¹⁸⁷ Do Sulejmana Veličanstvenog organizacija vojske je bila vrlo složena i komplicirana. Sastojala se od stajaće vojske centralne vlasti, odnosno trupa tzv. Portinih robova i od provincijskih odreda. Provincijski odredi odlikovali su se brojnošću, a školovane centralne trupe udarnom moći. Prema tadašnjim mjerilima vojska tzv. Portinih robova bila je najbolja, dobro plaćena i pod punom ratnom spremom uvijek raspoloživa za razliku od plaćeničkih odreda od kojih je u miru bio spreman samo zapovjedni kadar. Jezgru centralnih jedinica činili su janjičari, odred pješništva kojim je zapovijedao janjičarski aga. Janjičarski odred sastojao se u prvoj polovici 16. stoljeća od 20 000 vojnika, koji su podijeljeni u tri divizije.¹⁸⁸ Nisu svi janjičari služili u prijestolnici. Određeni broj janjičara bio je stacioniran u različitim gradovima, odnosno tvrđavama, prije svega u pograničnom području, djelomice u svrhu odbijanja neprijateljskih napada, a djelomice kao predstavnici reda. Među centralnim trupama vrijedi spomenuti, osim janjičara, jedinicu oružara, koji su bili zaduženi za proizvodnju, čuvanje i održavanje oružja, odred topnika i isto tako redovito plaćene konjaničke jedinice centralne vojske.¹⁸⁹

Brojčano je provincijska vojska bila veća od centralne vojske. U prvoj polovici 16. stoljeća moglo ju je činiti 200 000 ljudi, odnosno bila je sedam puta brojčano veća od centralne. Najveću su ulogu u provincijskoj vojsci imali spahije, tj. teška konjica. To su bili profesionalni vojnici, posebno izvježbani za napad, a za vojničku službu nisu bili nagrađivani novcem, nego nadarbinom (timar). Spahije, kojih je u prvoj polovici 16. stoljeća bilo manje od 30 000, nisu bili obvezani samo osobno služiti kao vojnici. Morali su, ovisno o veličini svojih timara, o vlastitom trošku naoružati i povesti u rat do sedam naoružanih konjanika ,cebeli.¹⁹⁰ Zapovjednik spahijskih jedinica bio je odgovarajući sandžakbeg. Spahije jednog sandžaka bili su podijeljeni na teritorijalno organizirane jedinice tzv. boluk. Po deset je tih jedinica boluk bilo pod zapovjedništvom

¹⁸⁷ Matuz, Josef, *Osmansko carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992., str. 66.

¹⁸⁸ Isto, str. 67.

¹⁸⁹ Isto, str. 67.

¹⁹⁰ Isto, str. 67.

jednog pukovnika, koji je neposredno ispod sandžakbega u vojnoj hijerarhiji.¹⁹¹ U rat je polazilo 90 % spahija, ostalih 10 % brinulo se za red i timare. Osim teško naoružanih spahija u redovima provincijske vojske bilo je i lako naoružanih konjaničkih jedinica, od kojih su najvažniji bili akindžije (akinci). Njihov zadatak je uznemiravanje neprijatelja, izviđanje terena te pljačkanje neprijateljskog područja. Akindžije nisu primali plaću ni nadarbinu, nego su sav profit ostvarili plijenom. Osim akindžija, u sklopu provincijske vojske nalazilo se i lako pješastvo tzv. azep, koji su često služili u tvrđavama.¹⁹² U osmanskoj se vojnoj organizaciji posebna važnost pridavala opskrbi pregoleme vojske na pohodu. Organizacija opskrbe bila je povjerena iskusnim, bivšim visokom financijskim dužnosnicima (defterdar), a za obavljanje transporta bili su zadužene posebne jedinice, tzv. yuruk.¹⁹³ Obranu važnijih gradova i tvrđava izvan krajiškog područja preuzimali su mustahfizi (posadnici, čuvari) i uživaoci zajedničkih (gedik-timar) i osobnih posjeda (timar).¹⁹⁴

Prema službenom popisu graničara alufedžija iz 1586. godine cijeli Pakrački sandžak bio je pretvoren u krajište, a stalne posade bile su u Zdencima, Podborju, Siraču, Dobroj Kući, Kreštelovcu, Pakracu, Cerniku, Granici, Moslavini, Međuriću i Kraljevoj Velikoj.¹⁹⁵ Graničari alufedžije dijelili su se na redove vojske: mustahfize (čuvare, posadnike), azape (poseban red tvrđavske pješadije), farise (konjanike), topnike i martoloze (poseban red pješadije sastavljen uglavnom od kršćanskog stanovništva).¹⁹⁶

Osim martoloza, pripadnici spomenutih rodova vojske bili su isključivo muslimani. Dijelili su se na džemate (skupine, zajednice), a džemati na ode ili buljuka. Puna oda ili buljuk imala je obično deset vojnika (nefera). Džemati istoga reda vojske razlikovali su se prema rednom broju, odnosno pripadnosti kojemu od glavnih aga po redu ili položaju. Zapovjednici džemata zvali su se age, oda ili buljuka odabaše i buljukbaše, a zapovjednici topnika ser topi, topčibaše ili topči-age. U svim redovima vojske age su imale svoje čehaje (zamjenike), koje se u martoloza ne spominju.¹⁹⁷

¹⁹¹ Isto, str. 68.

¹⁹² Isto, str. 68.

¹⁹³ Isto, str. 68.

¹⁹⁴ Mažuran, Ive, *Povijest Hrvatske od 15. do 18. stoljeća*, Golden marketing, Zagreb, 1998., str. 166.

¹⁹⁵ Isto, str. 166.

¹⁹⁶ Isto, str. 166.

¹⁹⁷ Isto, str. 167.

Jezgru tvrđavskih i gradskih posada na činili su mustahfizi. Njegove age bile su gotovo redovno i dizdari (zapovjednici) tvrđava i gradova, pa se katkad nazivaju i dizdar-age. Poput mustahfiza i azapa u posadama svakoga grada bilo je po dvije ili više oda. Osim age i ćehaje redovno su u svakom džematu bili reisi (starješine, zapovjednici). Najbrojniji i najvažniji u tvrđavama i gradovima bili su farisi.¹⁹⁸ Sastavni dio posade tvrđava i gradova na serhatu bili su također i odredi martoloza. Njihovi džemati i ode sastojali su se od kršćana, ili kršćana i muslimana. Age i ostali zapovjednici bili su im često muslimani. Osim aga, predvodili su ih juzbaše, kalauzi, sermaje, kalauz-sermaje, divane i odabaše. Juzbaše (zapovjednici stotine, stotnici) su postojale u gotovo svim džematima, iako se brojno stanje u tim džematima, iako se brojno stanje u džematima kretalo između 20 i 50 nefera. Budući da martoloske age nisu imale ćehaje, južbaša je vjerojatno bio isto što i kod mustahfiza ili azapa.¹⁹⁹ Slična je bila i funkcija kalauza, tj. vodiča ili onoga koji predvodi i pokazuje put, kao zapovjednika martoloske ode ili odabaše. Naziv divane (junak) bio je također sinonim za agu ili nižeg zapovjednika, ne samo u martoloza nego i u azapa.²⁰⁰ U tvrđavskim i gradskim posadama topnika je bilo najmanje, jedva su činili punu odu. Redovno su bili ubrajani u mustahfize, pa je samo ponekad azap bio i topnik.²⁰¹ Osim topnika, svi džemati redovne vojske na serhatu imali su, ili su mogli imati, još i svoje zastavnike, odnosno barjakčare ili alemdare.²⁰²

Na slavonskom dijelu serhata najbrojniju posadu imala je tada Virovitica, a sastojala se od 1290 konjanika, 150 azapa, 80 mustahfiza, 10 topnika i 40 martoloza.²⁰³ Vrlo snažna posada bila je također u Brezovici, gdje se nalazilo 310 graničara alufedžija, od toga 160 farisa, 90 azapa i 60 mustahfiza. Kao najbrojniji bili su farisi svrstani u 21 odu i tri džemata, azapi u 9 oda i tri džemata, a mustahfizi u 6 oda prvog džemata. Mustahfizima je zapovijedao aga i njegov ćehaja, azapima tri age i njihove ćehaje te dva reisa, farisima po jedan aga u džematu. U prvom džematu imali su azapi i zastavnika, a među mustahfizima nalazio se gradski vratar ili kapidžija. Vjersku službu obavljali su hatib, imam, mujezin, devrihan i kajjim.²⁰⁴

¹⁹⁸ Isto, str. 167.

¹⁹⁹ Isto, str. 167.

²⁰⁰ Isto, str. 167.

²⁰¹ Isto, str. 167.

²⁰² Isto, str. 167.

²⁰³ Isto, str. 168.

²⁰⁴ Isto, str. 168.

U obližnjoj Slatini bilo je 200 alufedžija, i to 100 farisa, 40 mustahfiza, 20 azapa, 10 topnika i 20 martoloza. Farisi su bili raspoređeni u 11 oda i dva džemata, topnici u 1 odu, a martolozi u 2 ode prvog džemata. Na čelu te posade stajali su fariske age prvog i drugog džemata, mustahfishi aga i njegov ćehaja, azapski aga i njegov ćehaja te reis, ser topi i njegov ćehaja, martoloski aga juzbaša. Jedan od mustahfiza bio je i gradski vratar. Od vjerskih službenika bili su hatib, imam, mujezin i kajjim.²⁰⁵ Posada u Miklešu sastojala se od 50 farisa, 30 azapa i 30 martoloza, ili ukupno 110 alufedžija. Osim alufedžija bilo je tu i nekoliko desetaka timarnika. Alufedžije su bile raspoređene u 11 oda prvog džemata. Na njihovu čelu stajali su aga farisa, azapa i martoloza, azapski ćehaja i reis te martoloski juzbaša, dok je od vjerskih službenika bio samo mujezin.²⁰⁶ Tvrđavska posada u Voćinu imala je 210 alufedžija, od kojih 60 farisa prvog i drugog džemata, 40 mustahfiza i 30 azapa prvog džemata, 10 topnika i 70 martoloza prvog i drugog džemata. Zapovjednici posade bili su dizdar grada i njegov ćehaja, age azapa, farisa i martoloza i martoloski juzbaša. Vjersku službu obavljali su imam i kajjim. Dosta brojna posada bila je i u Kamengradu južno od Voćina, koja se sastojala od 50 azapa, 50 farisa i 30 martoloza prvog džemata. Osim alufedžija u sastavu posade bilo je i nekoliko desetaka timarnika. U gradu nije bilo dizdara, već je aga azapa bio ujedno i dizdar-aga. Ostali zapovjednici bili su azapski ćehaja i reis, aga farisa i njegov ćehaja, martoloski aga, juzbaša i sermaje (glavar, niži zapovjednik). Svoga zastavnika imali su azapi, a vjersku službu vodio je hatib.²⁰⁷ Vrlo jaku posadu imala je i Požega kao sjedište sandžaka. Ta se posada sastojala od 40 azapa i 50 farisa alufedžija prvog džemata i oko 200 timarnika. Požeška tvrđava nije imala svoga dizdara, nego je spomenutu službu obavljao prvi aga azapa.²⁰⁸

Prema istom popisu bilo je, dakle, 1586. godine na serhatu Požeškog sandžaka ukupno 610 graničara alufedžija. Tome broju valja svakako pribrojiti i nekoliko stotina timarnika, čiji se broj s vremenom i povećavao. Najviše alufedžija bilo je u Virovitici i okolnim mjestima koji su činili više od dvije trećine svih graničara na serhatu Požeškog sandžaka. Uostalom, bilo je to i razumljivo, jer je taj prostor bio najranjiviji i teško ga je

²⁰⁵ Isto, str. 168.

²⁰⁶ Isto, str. 168.

²⁰⁷ Isto, str. 168.

²⁰⁸ Isto, str. 168.

bilo braniti.²⁰⁹ Prvih godina od ulaska u sastav serhata, posade u Miklešu, Slatini i Brezovici sastojale su se samo od alufedžija.²¹⁰ Nakon osvajanja Virovitice, plaćeni graničari u Miklešu postupno su zamjenjivani timarnicima. Prema sumarnom popisu Požeškog sandžaka iz 1569. godine, nalazilo se u Miklešu 47 timarnika, od toga četiri buljuka mustahfiza i buljuk topnika od 6 vojnika.²¹¹ Timarnici koji se spominju u Miklešu 1569. godine svakako su postojali i u vrijeme popisa alufedžija 1586. godine. Nakon te godine pa sve do kraja osmanske vladavine, broj timarnika vjerojatno se i povećavao, dok je broj alufedžija možda bio i manji.²¹² Stalne posade imali su u 17. stoljeću i gradovi Sopje i Podravska Moslavina, u kojima je također bilo timarnika i alufedžija. Krajem osmanske vladavine bila je u Moslavini, čini se, većina alufedžija, jer u izvoru stoji zabilježeno da su posadnici dobivali plaću (*incolae ejus Turcae, salarium habentes*).²¹³ Isto tako u Orahovici i Kaptolu nedaleko Požege, gdje su bila povojničena mnoga sela i uspostavljene poluvojne organizacije, odnosno vojvoda luci Kaptol, Velika, Gračlište, Kutjevo, Pleternica, Brestovac i Kamenska.²¹⁴ Kao stražari na granici ili pomoćni vojnici u sastavu spomenutih vojvodaluka pod zapovjedništvom požeških sandžakbegova i krajiških zapovjednika, obavljali su vojne dužnosti također i stanovnici sela Dobrogošća, Latinovca, Ljeskovice, Londžice, Stojčinovca, Jurkovca, Duboke, Hrnjevaca, Venja, Laza, Bresnice, Jaguplija, Kantarovaca, Lučinaca, Bratuljevaca, Mrtovlasa, Smoljanovaca, Ozdakovaca, Nježića, Kaćunice, Mijaća, Bogdašića, Striježevica, Seovaca, Sažija, Amatovaca, Klise, Vučjaka i Vrhovaca.²¹⁵

Uz požeški serhat prislanjao se serhat Pakračkog sandžaka, na tom prostoru bilo je 1586. godine 400 graničara alufedžija.²¹⁶ Najbrojnija posada alufedžija nalazila se u Pakracu kao sjedištu sandžaka. Ta se posada sastojala od 50 mustahfiza, 70 azapa, 100 farisa i 40 martoloza, ili ukupno 260 alufedžija.²¹⁷ Toj su posadi nedostajali topnici, ili je možda netko od timarnika obavljao takvu dužnost. Njihovi zapovjednici bili su aga mustahfiza i njegov čehaja, age prvog i drugog džemata azapa, čehaja age prvog

²⁰⁹ Isto, str. 168.

²¹⁰ Isto, str. 169.

²¹¹ Isto, str. 169.

²¹² Isto, str. 169.

²¹³ Isto, str. 169.

²¹⁴ Isto, str. 169.

²¹⁵ Isto, str. 169.

²¹⁶ Isto, str. 169.

²¹⁷ Isto, str. 169.

džemata azapa, age prvog i drugog džemata farisa i njihove ćehaje, aga martoloza, sermaje i kalauz. Svoje zastavnike imali su jedino azapi prvog i drugog džemata. U sastavu posade, vjersku službu obavljao je imam s dnevnicom od 5 akči.²¹⁸

Dosta jaka posada alufedžija od 40 mustahfiza, 80 azapa, 40 farisa i 10 topnika bila je u Kraljevoj Velikoj.²¹⁹ Isto tako u Kreštelovcu, jugozapadno od Podbolja, 50 mustahfiza, 80 azapa i 40 martoloza, među kojima je važnu ulogu imao imam, čija dnevnicica je iznosila 10 akči.²²⁰ Posada alufedžija u Podborju sastojala se od 20 mustahfiza, 50 azapa, 50 farisa i 20 topnika svrstanih u 14 oda prvog i drugog džemata.²²¹ U odnosu na ostale redove vojske, pažnju privlače topnici, kojih je na cijelom serhatu Pakračkog sandžaka bilo najviše. Dužnost dizdara grada obavljao je aga mustahfiza i njegov ćehaja. Zapovjednici azapa bile su age prvog i drugog džemata, njihove ćehaje i reisi, a topnika sertopi i njegov ćehaja.²²² I u tvrđavi Moslavini nalazilo se 140 graničara alufedžija, od kojih 60 mustahfiza, 50 azapa, 10 topnika i 20 martoloza.²²³ Po svome položaju Moslavina se nalazila na prvoj crti osmanske obrane nasuprot slavonskom dijelu Vojne granice. Zapovjednik tvrđave i njegov ćehaja bili su ujedno zapovjednici mustahfiza. Na čelu azapa bile su age prvog i drugog džemata i njihove ćehaje te reis prvog džemata, topnika ser topi, dok su martoloze predvodili aga i juzbaša.²²⁴ Po broju iste posade od 120 alufedžija imale su tvrđave Zdenci, Medurić istočno od Kutine i Granica. Posada u Meduriću sastojala se od 20 mustahfiza, 50 azapa, 40 farisa i 10 topnika prvog džemata. Osim 40 mustahfiza i 80 azapa u Zdencima je bilo i timarnika koji su bili članovi posade. Nešto drugačiji sastav posade bio je u Granici, gdje se nalazilo 20 mustahfiza, I 40 azapa, 20 farisa, 10 topnika i 30 martoloza.²²⁵ Prilično brojna posada alufedžija bila je i u Siraču, i sastojala se od 40 mustahfiza, 20 azapa i 20 farisa prvog džemata. U Dobroj Kući (Dobri Grad), starom gradu Nelipića, bilo je smješteno 10 mustahfiza, 30 farisa i 10 topnika, a u Cerniku samo 30 mustahfiza, gdje je svakako bio i veći broj timarnika.²²⁶ Od 1546. do 1570.

²¹⁸ Isto, str. 170.

²¹⁹ Isto, str. 170.

²²⁰ Isto, str. 170.

²²¹ Isto, str. 170.

²²² Isto, str. 170.

²²³ Isto, str. 170.

²²⁴ Isto, str. 170.

²²⁵ Isto, str. 170.

²²⁶ Isto, str. 170.

godine na serhatu Pakračkog sandžaka spominju se još tri grada u kojima su stajale posade alufedžija. To su gradovi Stupčanica, Bijela Stijena i Čaklovac.²²⁷ Promatra li se serhat između Drave i Save u cjelini, bilo je na tom prostoru 1586. ukupno 3030 graničara alufedžija smještenih u 21 tvrđavi i krajiškom gradu. Od toga 1 080 konjanika, ili više od trećine sve vojske na granici, 930 azapa, 600 mustahfiza, 320 martoloza i 100 topnika.²²⁸ Udarnu snagu činili su konjanici, a obrambenu topnici. U to doba bila je to vrlo snažna i dobro raspoređena vojska nasuprot hrvatskih graničara.

Na prostoru Bosanskog i Krčko-ličkog sandžaka bilo je 1577. godine 3700 pješaka i konjanika.²²⁹ Od svih gradova na serhatu najbrojniju posadu imala je Kostajnica. Ta se posada sastojala od 80 mustahfiza prvog i drugog džemata, 130 azapa, 60 farisa, 10 topnika i 50 martoloza, ili ukupno 330 graničara alufedžija. . Neznatno manja posada od 300 alufedžija bila je u Krupi, koju su činili 60 mustahfiza, 110 azapa i 90 farisa prvog i drugog džemata, 10 topnika i 30 martoloza. Po broju graničara iza Krupe bilo je Gvozdansko sa 220 alufedžija, čija se udarna i obrambena snaga sastojala od 80 farisa i 10 topnika.²³⁰ Posade u Zrinu, Bužimu i Jasenovcu imale su 200, a u Novom, Cazinu i Ostrošcu 150 graničara alufedžija.²³¹ Osim alufedžija bilo je u Jasenovcu i timarnika, jer se 1563. spominje jedan zajednički timar petorice jasenovačkih mustahfiza u nahiji Drenovac na području Pakračkog sandžaka.²³² U Gradiški i Dubici nalazilo se 170 odnosno 140 graničara alufedžija. Od toga u Dubici 50 mustahfiza, 30 azapa, 30 farisa, 10 topnika i 20 martoloza, a u Gradišci 30 mustahfiza, 110 azapa i 30 martoloza. Zajedno s alufedžijama bilo je u Gradišci i 24 mustahfiza i 3 topnika koji su uživali zajedničke timare u nahijama Drenovac i Cernik.²³³ Vrlo male posade graničara alufedžija bile su u Banja Luci, Kamengradu i Novom Majdanu. Posada u Banja Luci i Kamengradu sastojala se od 30 mustahfiza i u Novom Majdanu od 30 martoloza.²³⁴ Zbog strateške i opće važnosti tih gradova očito da je u sastavu njihovih posada i bio veći broj timarnika koji nisu obuhvaćeni popisom alufedžija. Malo

²²⁷ Isto, str. 171.

²²⁸ Isto, str. 171.

²²⁹ Isto, str. 171.

²³⁰ Isto, str. 171.

²³¹ Isto, str. 171.

²³² Isto, str. 171.

²³³ Isto, str. 172.

²³⁴ Isto, str. 172.

je također vjerojatno da se u to vrijeme posada u Novom Majdanu sastojala samo od martoloza.

Zbroje li se posade u spomenutim gradovima bilo je 1586. godine na serhatu Bosanskog sandžaka 2 300 graničara alufedžija. Od toga 610 mustahfiza, 730 azapa, 530 farisa, 70 topnika i 360 martoloza. Ako se tome još dodaju i timarnici, u stalnim posadama na granici nalazilo se oko 2 500 osmanskih vojnika.²³⁵ Usporedi li se stanje posada u krajiškim gradovima, broj konjanika na bosanskom serhatu bio je upola manji nego na serhatu između Drave i Save. Presudnu ulogu u tome nesumnjivo su imale prirodne odlike prostora, gdje su manje posade mogle lakše braniti osvojeno, nasuprot ravničarskih predjela na kojima je pritisak hrvatskih graničara bio znatno veći. Promatraju li se navedeni podaci zbirno, na cijelom serhatu uzduž Hrvatske bilo je 1586. godine 5 330 graničara alufedžija koji su činili stalne posade u 32 krajiška grada. Zajedno s timarnicima kao stalnim članovima posada taj se broj kretao između 5 500 i 5 700 osmanskih vojnika.²³⁶ O stvarnom stanju na serhatu Krčko-ličkog sandžaka pouzdanih podataka nema, niti je na tom prostoru, osim Udbine, bilo većih posada osmanskih graničara. Uostalom ni protunapadi hrvatskih graničara nisu bili tako česti, niti su ozbiljnije ugrožavali osmansku vlast.

²³⁵ Isto, str. 172.

²³⁶ Isto, str. 172.

5. Financiranje

5.1. Habsburško financiranje vojne krajine

Financiranje habsburškog krajiškog sustava bio je zajednički zadatak svih pokrajina monarhije. Hrvatski i slavonski staleži nisu sami uspjeli osmisliti sustav financiranja obrane protiv Osmanlija, a niti značajnije sudjelovati u financijskom sustavu koji su održavali Habsburgovci sa svojim staležima, od kojih su najvažniji bili češki, zatim austrijski, njemački i ugarski staleži. Hrvatski i slavonski staleži su novcem prikupljenim od poreza uspijevali financirati manju četu vojnika u Kraljevstvu, a nisu uspjeli financirati nešto veću bansku vojsku niti organizirati stalni opskrbeni sustav. Veće vojne zahvate rješavali su insurekcijskom i banderijalnom vojskom, koje su bile nedovoljne i nije ih se plaćalo iz blagajne Kraljevstva, nego su se morale uglavnom same snalaziti i održavati. Već godine 1522. Štajerska je počela financirati vojnokrajišku obranu, a Kranjska i Koruška pridružile su se 1536. godine.²³⁷

U izvještaju iz 1551. godine u zbrajanju godišnjih troškova za održavanje obrane Senjske i Bihačke kapetanije, u ukupnom iznosu od 27 532 forinte, posebnu je stavku od 3343 forinte činilo održavanje uhodarske i poštanske službe.²³⁸ Prema mišljenju Ivana Lenkovića da bi se pokrili svi dotadašnji troškovi i svi troškovi kojima bi obranu graničnog područja Hrvatske trebalo urediti na nov i kvalitetniji način, godišnji bi trošak iznosio oko 70 000 forinti.²³⁹ U popisu iz 1561. godine Lenković je tražio povećanje vojne sile i za njihovu bi plaću mjesečno trebalo osigurati 12 700 forinti. Za troškove nabave živeža i troškove građevne obnove utvrda trebalo bi osigurati još oko 8000 forinti.²⁴⁰ O stanju granice saznajemo i prema podacima iz izvještaja kraljevog povjerenstva iz 1563. godine. Troškovi obrane, po mišljenju povjerenstva iznosili bi godišnje 174 470 forinti za hrvatsku granicu, a 149 964 forinte za slavonsku granicu, dakle golemi trošak od 324 434 forinte godišnje.²⁴¹

²³⁷ Štefanec, Nataša, *Država ili ne: ustroj vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*, srednja europa, Zagreb, 2011., str. 343.

²³⁸ Kruhek, Milan, *Senjska i Bihačka kapetanija*, u: Povijest Hrvata, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005., str. 30.

²³⁹ Isto, str. 30.

²⁴⁰ Kruhek, Milan, *Hrvatske utvrde u popisu Ivana Lenkovića iz 1561. i stanje obrane u izvješću kraljevskog povjerenstva iz 1563. godine*, u: Povijest Hrvata, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005., str. 35.

²⁴¹ Isto, str. 36.

Prema konačnom popisu iz 1577. godine Hrvatska je granica imala 53 utvrde s kraljevom vojnom posadom. Za održavanje obrambene spremnosti takvog vojnog ustroja na hrvatskom graničnom području trebalo je godišnje osigurati 240 168 forinti. Na slavonskoj je granici bilo 37 utvrda pod zapovjedništvom pet kapetanijskih središta. U njima su bila smještena 834 konjanika i 2224 pješaka, a godišnji je trošak iznosio 165 648 forinta.²⁴²

Najvažniji je bio zaključak Bečkog savjetovanja 1577. godine koji je načelno riješio trajno financiranje granične obrane, a prema njemu su njemačke zemlje preuzele obvezu da godišnje daju 140 000 forinti, kralj godišnje daje 60 000 forinti, a sve ostale troškove, nešto više od 500 000 forinti godišnje, davat će Štajerska, Kranjska i Koruška.²⁴³ Na Bečkoj konferenciji raspravljalo se o obnovi sveukupne vojne opreme graničnih područja. Odlučeno je da će se nabaviti novo vatreno i hladno oružje. Nabava novog oružja i ratne opreme za utvrde u Hrvatskoj krajini stajala bi 52 807 forinta, a za Slavonsku krajinu 61 053 forinte.²⁴⁴

Sabor plemstva Štajerske, Kranjske i Koruške te Gorice počeo je u Brucku na Muri već u siječnju i trajao do kraja ožujka 1578. godine. Sabornici su najprije prihvatili zaključke Bečkog savjetovanja i donijeli odluke koje su se trebale ostvarivati na krajiškom terenu.²⁴⁵ Sabor je odlučio nabaviti 420 000 forinta kojima će popravljati stare utvrde i graditi nove.²⁴⁶ Odlučeno je da obvezu financiranja sveukupnih troškova obrane Hrvatske i Slavonije preuzimaju unutrašnje austrijske pokrajine.²⁴⁷ Do 1578. godine Štajerska ulaganja u krajinu iznosila su između 120 000 i 170 000 guldena godišnje. Kranjska i Koruška su svaka doprinosile s 50 000 do 60 000 guldena godišnje.²⁴⁸ Najveći udio činile su vojne plaće redovne i neredovne vojske na krajini. Pored iznosa predviđenih za vojne plaće, unutrašnjoaustrijske su zemlje također pokrivale troškove opskrbe, naoružanja, izgradnje, obavještajne službe i slično. Prema

²⁴² Kruhek, Milan, *Kapetanije u Hrvatskoj i Slavonskoj krajini*, u: *Povijest Hrvata*, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005., str. 36.

²⁴³ Kruhek, Milan, *Bečko savjetovanje 1577. i sabor u Brucku na Muri 1578. godine*, u: *Povijest Hrvata*, (ur.) Mirošević, Franko, Školska knjiga, 2005., str. 38.

²⁴⁴ Isto, str. 38.

²⁴⁵ Isto, str. 38.

²⁴⁶ Isto, str. 39.

²⁴⁷ Isto, str. 39.

²⁴⁸ Štefanec, Nataša, *Država ili ne: ustroj vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici, srednja europa*, Zagreb, 2011., str. 343.

proračunu prihoda i rashoda iz lipnja 1578. godine sažetak godišnjih troškova za tu godinu bio je slijedeći: Ukupna vojska na krajini 1 026 084 guldena, banska vojska 30 000, carsko ratno vijeće i pripadajuće osoblje 15 000, izvanredna povjerenstva 5000, bečki arsenal 5000, ugarske poštanske službe 10 000, tajne i izvanredne obavještajne službe 4000, prije je na gradnju odlazilo 100 000 guldena, a ne može se izbjeći trošak od barem još 10 000 guldena godišnje za radove na rekonstrukciji, na artiljeriju se trošilo 50 000 godišnje, a na održavanje artiljerije se izdvaja 8000 godišnje, turski darovi i troškovi iznosili su 130 000 te zapovjednički troškovi iznose 9000 guldena. Ukupno 1 252 084 guldena bilo je potrebno samo 1578. godine za granice.²⁴⁹

U razdoblju od 1556. godine do 1582. godine vojne plaće na prostoru Slavonske krajine premašivale su iznos od 1 252 600 guldena. Od ovog iznosa najviše se na vojničke plaće potrošilo 1578. godine i to iznos od 152 496 guldena. U razdoblju od 1556. godine do 1582. godine za vojne plaće na prostoru Hrvatske krajine iznosile su više od 1 380 000 guldena. Od toga je najviše potrošen iznos od 207 240 guldena godine 1582.²⁵⁰

²⁴⁹ Štefanec, Nataša, *Država ili ne: ustroj vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici, srednja europa*, Zagreb, 2011., str. 343.-344.

²⁵⁰ Isto, str. 345.

5.2. Mletačko financiranje vojne krajine

Dalmacija nije bila financijski sposobna provincija Mletačke republike. Svake godine Mletačka republika je uplaćivala u Dalmaciju 120 000 dukata, kako bi pokrila financijski deficit i pokrila troškove obrane.²⁵¹ Početkom Kandijskog rata stanje u Dalmaciji se financijski pogoršalo zbog prekida trgovine s osmanskim podanicima. U godinama prije rata u Dalmaciji se ubiralo godišnje 65 000 dukata od poreza i trgovine solju, a taj iznos je 1662. godine iznosio 32 703 dukata.²⁵² Kako bi se pokrili izvanredni ratni troškovi poput nadogradnja postojećih i izgradnja novih utvrda, održavanje vojske i pokretanje ratnih akcija, bilo je potrebno uložiti više novaca. Tijekom 24 godine Kandijskog rata Mletačka republika uložila je u Dalmaciju više od četiri milijuna dukata, što godišnje iznosi 168 350 dukata.²⁵³ Već godine 1646., zbog straha od gubitka strateški bitne Dalmacije, Mletačka republika povećava financijski ulog u Dalmaciji. Godine 1648., tijekom najvećih uspjeha mletačkih snaga u ratu, taj financijski ulog iznosio je više od 400 000 dukata.²⁵⁴ Već je od slijedeće godine financijski ulog u Dalmaciju počinje padati, sve do 1656. godine, kada iznosi 96 000 dukata.²⁵⁵ Razlog pada uloga je mletačko aktivnije ratovanje na Levantu, stoga je rat na dalmatinskom bojištu prešao iz aktivne u pasivnu obranu. Nakon mletačkih neuspjeha u Egejskom moru, ponovo se ulaže u obranu Dalmacije. Tako je godine 1658. uloženo 211 000 dukata.²⁵⁶ Porast uloga u Dalmaciju podudara se i s postavljanjem novih upravitelja, pa je godine 1653. dolaskom Lorenza Dolfina, zatim 1660. godine dolaskom Andree Cornera i godine 1665. dolaskom Catterina Cornera zabilježen porast financijskog uloga.²⁵⁷ Takvi troškovi nadoknađivali su se u mjesecima uoči dolaska novog upravitelja, odnosno u tim mjesecima nije slana financijska pomoć Dalmaciji. Također valja napomenuti da godišnji iznosi uplaćivani u Dalmaciju nisu stizali ravnomjerno svaki mjesec. Tako je tijekom mandata generalnog providura Antonia Bernarda u periodu od kolovoza 1657. godine do siječnja 1658. godine uplaćeno

²⁵¹ Madunić, Domagoj, *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the venetian defensive system in Dalmatia during the war of Crete (1645.-1669.)*, str. 281.

²⁵² Isto, str. 281.

²⁵³ Isto, str. 296.

²⁵⁴ Isto, str. 296.

²⁵⁵ Isto, str. 297.

²⁵⁶ Isto, str. 297.

²⁵⁷ Isto, str. 297.

sveukupno 20 000 dukata²⁵⁸, a sveukupno je tijekom njegovog 44 mjesečnog mandata u Dalmaciju uplaćeno 545 000 dukata.²⁵⁹

Godine 1646. gradovi Split i Šibenik, kojima je prijetio osmanski udar, financirali su iz lokalnih blagajni dovršetak utvrda, dok je grad Trogir financirao vojsku.²⁶⁰ Uložena sredstva dala su konkretne rezultate u Šibeniku i Trogiru, dok je za Split bilo nedovoljno sredstava za veće popravke utvrda. U slučaju Trogira, financijska sredstva iz lokalne blagajne potrošena su već u ožujku 1647. godine.²⁶¹ Iz zadarske blagajne generalni providur Foscolo je godine 1646. posudio 2000 dukata za izgradnju vojnih baraka, a godine 1648. je posudio 500 dukata za razaranje Zemunika, Nadina i drugih utvrda koji su pali pod osmansku vlast. Također je financirana obrana Šibenika.²⁶² Vojni troškovi predstavljali su konstantan problem Mletačkoj republici. Primjerice, između listopada 1648. godine i studenog 1649. godine u Dalmaciju je stiglo 228 141 dukata, a mjesečni troškovi iznosili su 40 000 dukata, što je rezultiralo deficitom od 250 859 dukata.²⁶³ Godine 1646. Mletačka republika u Dalmaciju je poslala 293 000 dukata, godine 1647. 370 000 dukata, godine 1648. 414 741 dukata.²⁶⁴ Ovim iznosima financirale su se između ostalog i vojničke plaće. Tako je jedinica od 150 talijanskih vojnika mjesečno financirana sa 870 dukata, dok su transalpske pješačke jedinice od 210 ljudi mjesečno plaćane 1235 dukata.²⁶⁵ Već se tijekom 1646. godine na vojničke plaće mjesečno trošilo 50 000 dukata.²⁶⁶ Plaće su stizale neredovito. Tako su kapetanima pješačkih jedinica plaće, koje su stigle 9. ožujka 1647. godine, stigle tri do šest mjeseci kasnije.²⁶⁷ U svibnju 1647. godine generalni providur Lunardo Foscolo obavijestio je mletački Senat da dug prema vojsci u Dalmaciji iznosi 231 841 dukat, a u Dalmaciju stiže 35 000 dukata.²⁶⁸ Takav nedostatak novaca dovodio je do nezadovoljstva u vojsci, pa je dolazilo i do pobuna, poput pobune u Šibeniku u svibnju 1647. godine.²⁶⁹ Kako bi se spriječile buduće pobune, Mletačka republika počela je isplaćivati vojnicima

²⁵⁸ Isto, str. 302.

²⁵⁹ Isto, str. 301.

²⁶⁰ Isto, str. 304.

²⁶¹ Isto, str. 305.

²⁶² Isto, str. 305.

²⁶³ Isto, str. 315.

²⁶⁴ Isto, str. 316.

²⁶⁵ Isto, str. 316.

²⁶⁶ Isto, str. 316.

²⁶⁷ Isto, str. 316.

²⁶⁸ Isto, str. 317.

²⁶⁹ Isto, str. 318.

predujam na plaću tzv. *terzi*. Vojnici bi primili manji iznos, u teoriji svakih deset dana.²⁷⁰ Tijekom 1647. i 1648. godine plaće vojnih službenika u Dalmaciji iznosile su 50 000 dukata, što je godišnje iznosilo 600 000 dukata. U tom istom razdoblju Mletačka republika, šalje u Dalmaciju 370 000, odnosno 414 741 dukata što je predstavljalo 66-69% vojnih troškova.²⁷¹ Kako bi se pokrio deficit, generalni providuri su posuđivali novac od dalmatinskih trgovaca.²⁷² Između rujna 1649. godine i travnja 1650. godine u Dalmaciju nisu pristizali novci, što je rezultiralo deficitom od 521 279 dukata.²⁷³ Tijekom mandata generalnog providura Girolama Foscarinija, od veljače 1651. godine do prosinca 1652. godine, uspostavljena je veća kontrola nad troškovima, ukinuti su bespotrebni troškovi te je spriječena malverzacija financijama od strane lokalnih dužnosnika. Generalni providur također je vodio borbu protiv korupcije, pa je tako u srpnju 1651. godine uhićen Paolo Boldi, upravitelj Klisa.²⁷⁴ Za vrijeme mandata Lorenza Dolfina, od siječnja 1653. godine do prosinca 1654. godine, *terzi* je bez prekida isplaćivan vojnicima. Tek na prijelazu u 1655. godinu *terzi* se morao isplatiti u žitu.²⁷⁵ Tijekom razdoblja jačeg djelovanja Mletačke republike na Levantu, od 1654. godine do 1657. godine, u Dalmaciju pristiže manje financijskih sredstava. Posebice teško stanje bilo je godine 1656. i 1657. godine, kada je u Dalmaciju uplaćeno 96 000 odnosno 105 000 dukata.²⁷⁶ U lipnju godine 1656., tijekom mandata generalnog providura Antonia Zena, deficit je iznosio 54 711 dukata. Kako bi smanjio deficit generalni providur Zen uveo je plaćanje pola *terza*.²⁷⁷

²⁷⁰ Isto, str. 319.

²⁷¹ Isto, str. 318.

²⁷² Isto, str. 317.

²⁷³ Isto, str. 324.

²⁷⁴ Isto, str. 325.

²⁷⁵ Isto, str. 331.

²⁷⁶ Isto, str. 330.

²⁷⁷ Isto, str. 331.

5.3. Osmansko financiranje vojne krajine

Osmanski vojnici na serhatu bili su postavljeni ukazima, beratima, u kojima je bio naveden dnevni iznos plaće.²⁷⁸ Dnevnice aga iznosile su od 13 do 20 akči, ćehaja od 8 do 15, topčibaša od 2 do 13, reisa od 9 do 10, martoloskih aga od 10 do 12 i juzbaša od 4 do 8 akči.²⁷⁹ Od običnih vojnika najveće plaće imali su farisi od 7 do 9 i topnici od 6 do 8 akči, a mustahfiski i azapski neferi dobivali su od 4 do 6 akči. Najmanje dnevnice primali su martoloski neferi drugog džemata u iznosu od 3 do 4 akče.²⁸⁰ Dnevnice vojnih zapovjednika istog zvanja očito nisu bile iste, već su ovisile o važnosti pojedinog grada na serhatu i položaju određenog džemata. Međutim, gledajući u cjelini, dnevnice su bile u skladu s iznosima timara stalnih posada. Na primjer, ako je dizdar imao prosječnu dnevnicu 15 ili 20 akči, to je za hidžretsku godinu od 355 dana iznosilo 5 325, odnosno 7 100 akči, kako su se u prosjeku kretali timari pojedinih dizdara. Isto tako i timari mustahfiskih nefera iznosili su obično po 1 400 akči, što je odgovaralo dnevnicu od 4 akče.²⁸¹ Plaća mustahfiskih zastavnika iznosila je dnevno od 9 do 13 akči, azapskih od 4 do 13, a martoloskih zastavnika 6 akči. Najveću plaću imao je zastavnik mustahfiza u Bužimu i azapa u Jasenovcu i Međuriću. Tvrđavski vratar (bebab) u Slatini, Brezovici, Cazinu i Bužimu, primao je dnevno 7, a u Zrinu 8 akči.²⁸²

Od 1546. do 1549. godine primali su alufedžije u Miklešu plaće iz prihoda carske solane u Akhiolrna Crnome moru. Godine 1550. isplaćivane su alufedžije u Brezovici, Slatini i Miklešu iz carskih prihoda solane u GilI Tekfur u Mramornome moru.²⁸³ Godine 1643. osmanska država izdvajala je dnevno oko 17 000 akči za Kliški i Krčki sandžak, što je godišnje iznosilo 6 milijuna akči.²⁸⁴ Uzdržavanje vojske na serhatu između Drave i Save stajalo je godišnje oko 60 tisuća zlatnika (filura), što je silno opterećivalo osmansku vlast i koje ona nipošto nije mogla namaknuti iz lokalnih izvora.²⁸⁵ Izdržavanje vojske u gradovima na serhatu Bosanskog sandžaka 1586. godine iznosilo je godišnje oko 45 tisuća zlatnika, što je također bilo veliko opterećenje za

²⁷⁸ Mažuran, Ive, *Povijest Hrvatske od 15. do 18. stoljeća*, Golden marketing, 1998., str. 167.

²⁷⁹ Isto, str. 167.

²⁸⁰ Isto, str. 167.

²⁸¹ Mažuran, Ive, *Povijest Hrvatske od 15. do 18. stoljeća*, Golden marketing, 1998., str. 167.

²⁸² Isto, str. 167.

²⁸³ Isto, str. 169.

²⁸⁴ Starčević, Kornelija-Jurin, *Osmanski krajiški prostor: rat i društvo u jadransko-dinarskom zaleđu u 16. i 17. stoljeću*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2012., str. 90.

²⁸⁵ Mažuran, Ive, *Povijest Hrvatske od 15. do 18. stoljeća*, Golden marketing, 1998., str. 171.

Osmansko Carstvo.²⁸⁶ Za uzdržavanje vojske na cijelom serhatu uzduž Hrvatske morala je državna blagajna godišnje izdvojiti više od 10 milijuna akči. Preračunato u zlatni novac više od 100 tisuća zlatnika.²⁸⁷

²⁸⁶ Isto, str. 172.

²⁸⁷ Isto, str. 172.

6. Zaključak

Krajiško ratovanje uglavnom se odvijalo u obliku borbi za utvrde te u obliku sukoba manjih četa, pljačkanja i presretanja. Sustav obrane počivao je na gustoj liniji utvrda i stalnoj vojsci koja ih je posjedala. Osposobljavanje utvrda i zaposjedanje istih redovnom vojskom bili su glavni strateški ciljevi habsburške obrane tijekom 15. i 16. stoljeća. Ta je koncepcija obrane uvjetovala i narav osmanskog ratovanja na habsburškoj granici jer se osmanska vojska kroz stoljeće i pol uglavnom suočavala s izazovom osvajanja utvrda te je ponajviše u tu svrhu razvijala strategije i artiljeriju. Kako bi spriječili daljnje osmansko širenje, habsburška i mletačka strana ulažu u obnovu starih i izgradnju novih utvrda. Nekoliko ih je obnavljano novim predrenesansnim ili renesansnim elementima (Koprivnica, Čakovec, Varaždin, Sisak), a većina malih, najvećim dijelom srednjovjekovnih i često polusrušenih utvrda, uvijek je nanovo bila utvrđivana zemljom i drvenim ogradama ili sazdana od drveta (palanke). Najznačajnija utvrda na habsburškoj strani postaje grad Karlovac. Mlečani na sličan način ulažu u obranu svojih posjeda te financiraju izgradnju obrambenog sustava u Zadru i sufinanciraju obranu Šibenika. Nisu rijetki slučajevi i uništavanja utvrda kako ne bi pali u osmanske ruke. Nedostatak financijskih sredstava i oružanih snaga značio je, za sve tri strane, napuštanje određenih položaja posebice tijekom ratnih godina. Također je tijekom ratnih godina postojala praksa rušenja neprijateljskih utvrđenja nakon osvajanja, da opet ne bi pala u neprijateljske ruke. U svrhu lakše organizacije obrane sve tri zaraćene strane stvaraju vojno-upravne teritorijalne jedinice. Habsburška strana stvara kapetanije čija su središta strateški bitni gradovi odnosno utvrde, dok mletačka strana stvara okruge. Mletački okruzi tijekom 16. stoljeća doživljavaju konstanto razaranje te su njihovi okruzi s jedne strane omeđeni morem, a s druge osmanskim teritorijem. Osmanske teritorijalne jedinice i njihova sjedišta se zbog konstantnih osvajanja odnosno pomicanja granica ponovo organiziraju i mijenjaju svoja sjedišta. U organizaciji obrane centralizacija je zajednička točka mletačke i habsburške strane, koja se više očitava na mletačkoj strani zbog nedostatka kopnenog zaleđa, dok habsburška strana postiže kompromise sa hrvatskim plemstvom i Saborom. Iako je Osmansko Carstvo centralizirana država, ipak zapovjednici sandžaka imaju slobodu po pitanju manjih akcija na tromeđi navedenih država.

Tijekom 16. stoljeća najveći sukobi nastaju između habsburške i osmanske strane, a mletačka strana nastoji izbjeći bilo kakav sukob s osmanskom državom. Potrebno je napomenuti da su unatoč primirjima na višim razinama, sukobi nastavljeni na lokalnim razinama. U tu svrhu sve tri strane regrutiraju i privlače na svoju stranu lokalno stanovništvo. Tijekom ratnih godina to lokalno stanovništvo djeluje uz profesionalnu vojsku. Osmanska država zbog svoje veličine i osvajački usmjerene politike ima prednost nad habsburškom i mletačkom vojskom. Financiranje tih vojski predstavljalo je veliki problem zaraćenim stranama, što je rezultiralo neredovitim plaćanjem vojnika, plaćanjem u robi, zaduživanjem te naposljetku u nekim slučajevima i pobunama.

S obzirom da ova tematika obuhvaća razdoblje od dva stoljeća, ovaj rad je samo djelomična analiza vojne povijesti navedenih prostora. Analiza ove tematike predstavlja skroman, ali po mom mišljenju bitan doprinos povijesnoj struci. Tema donosi općeniti pregled nad vojnom organizacijom, teritorijalnim ustrojem i oružanim snagama te njihovim financiranjem. Detaljnijom analizom literature i izvora može se postići kvalitetniji doprinos vojnoj povijesti. Također, detaljnijom analizom ova tematika potencijalno može obuhvatiti socijalnu, političku i ekonomsku povijest te tako proširena uvelike doprinijeti proučavanju novovjekovnog razdoblja.

7. Summary

The subject of this paper is comparison of Habsburg, Venetian and Ottoman military border systems. Main parts of these military border systems were military administrative regions and their armed forces. During the 16th and 17th century Croatian territories were part of Habsburg Monarchy, Ottoman Empire and Venetian Republic. In this period Habsburgs and Venice tried to defend their territories against Ottoman invasion. To do that Habsburgs and Venice upgraded their defensive system by building new forts and restoring old ones. In the wars during this time period all sides developed military administrative regions and supplied them with troops. The wars were expensive and numerous and all sides of the conflict had to spend huge amounts of money. This paper is only a partial analysis of early modern warfare in Croatian territories.

8. Bibliografija

Bertoša, Miroslav, Vrandečić, *Josip, Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Leykam International, Zagreb, 2007.

Madunić, Domagoj, *Defensiones Dalmatiae: Governance and logistics of the venetian defencive system in Dalmatia during the war of Crete (1645.-1669.)*, Central European University, Budimpešta, 2012.

Matuz, Josef, *Osmansko carstvo*, Školska knjiga, Zagreb, 1992.

Mayhew, Tea, *Dalmatia Between Ottoman and Venetian Rule: Contado Di Zara, 1645-1718*, Viella, Rim, 2008.

Mažuran, Ive, *Povijest Hrvatske od 15. do 18. stoljeća*, Golden marketing, Zagreb, 1998.

Novak, Grga, *Prošlost Dalmacije*, Golden Marketing, Zagreb, 2001.

Peričić, Šime, *Vojna krajina u Dalmaciji*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1984.

Raukar, Tomislav, *Hrvatska na razmeđu 15. i 16. stoljeća*, Filozofski fakultet, Zagreb, 1990.

Roksandić, Drago, *Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti*, Barbat, Zagreb, 2003.

Skupina autora, *Povijest Hrvata*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.

Starčević, Kornelija-Jurin, *Osmanski krajiški prostor: rat i društvo u jadransko-dinarskom zaleđu u 16. i 17. stoljeću*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2012.

Štefanec, Nataša, *Država ili ne: ustroj vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*, srednja europa, Zagreb, 2011.

http://www.academia.edu/1080595/Mleta%C4%8Dki_vojnik_na_isto%C4%8Dnoj_obali_Jadrana_za_kandijskog_rata_1645-1669 (31.3.2017.)

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=26386> (31.3.2017.)